

MAHMUD ALLAHMANLI

ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ PROSES

«Elm və təhsil»
BAKI-2013

MAHMUD ALLAHMANLI

ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ PROSES
(problemlər, mülahizələr)

İndeks HSM 020002 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodik Şurasının Azərbaycan dili və ədəbiyyat bölməsinin 28. 01. 2013-cü il tarixli iclasının qərarına və Təhsil Nazirliyinin 05. 02. 2013-cü il tarixli 189 sayılı əmrinə əsasən metodik vəsait kimi çap olunur.

«Elm və təhsil»

BAKI-2013

Elmi redaktor: H.Ə.Qasımov
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Rəyçilər: A.A.Hacıyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*
E.H.Quliyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*
R.M.Əliyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent*
N.A.Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mahmud Allahmanlı. Çağdaş ədəbi proses (problemlər, mülahizələr). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 249 səh.

Kitabda müəllifin son illərdə ədəbi prosesin müxtəlif problemləri ilə bağlı yazılmış araşdırmaları toplanmışdır. Burada eposşünaslıqda etnopoetika məsələsi, klassiklərimizin və müasirlərimizin yaradıcılığına, bütünlükdə çağdaş ədəbi prosesə, nəzəri təhlillərə münasibət var.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Son dövr ədəbi prosesin auditoriyaya gətirilməsi, tələbələrə mənimsədilməsi bir problem kimi həmişə diqqət mərkəzində olub və indi də olmadadır. Bu məqsədlə ədəbi prosesi ardıcılıqla izləməyə və münasibət bildirməyə çalışan bir şəxs kimi belə qənaətə gəldik ki, filologiya fakültəsi - Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, eləcə də ingilis dili və fransız dili bölmələri üçün metodik xarakterli vəsait hazırlayaq. Çünki ədəbi proses bizim müasirimiz olan ədəbiyyatdı. Orada çağdaş dövrün hadisələri, bədii nümunələr, nəzəri fikirlər özünə yer alır. Qeyri-ixtisas fakültələrində (fransız və ingilis bölməsi nəzərdə tutulur) Azərbaycan ədəbiyyatı ümumilikdə altımiş saatı (30 saat mühazirə, 30 saat seminar) əhatə edir. Burada şifahi ədəbiyyat, Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövründən bu günə qədərki mərhələləri bir ardıcılıqla, ümumiləşdirmələrlə tədris olunur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı uzun, həm də zəngin olacaq yol keçmişdir. Bir-birindən istedadlı sənətkarlarla səciyyələnir. Onların zəngin yaradıcılığının isə müasir səviyyədə, qloballaşmanın və milli düşüncənin üz-üzə dayandığı zamanda tədrisi bir məqsəd kimi qarşıda dayanmalıdı. Eyni zamanda bunu bir istiqamətdə yeni təhsil sisteminin mövcudluğu məsələsi də zəruri edir. Fəal interaktiv təlim klassiklərimizin mənimsədilməsi və çağdaş dövr ədəbiyyata yeni yanaşmaları aktuallaşdırır. Bizim zəngin ədəbiyyatımızın mühüm bir hissəsini xalqın şifahi yaradıcılığı təşkil edir. Son dövrlərdə milli-mənəvi mədəniyyətimizin araşdırılması və mənimsədilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində də ciddi və əhəmiyyətli işlər görülmədi. Beynəlxalq səviyyəli tədbirlər, YUNESKO-da qeyri-maddi mədəniyyət abidələri silsiləsindən qiymətləndirmələr, klassiklərimizin yubiley tədbirləri bunun bariz nümunəsidir. Bunların isə çağdaş ədəbi proses kontekstində tələbələrə çatdırılması ən ümdə məsələlərdəndi.

Məqsədimizdə olan klassiklərimizin, eləcə də müasir dövr ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığını bədii fakt kimi çatdırmaqdan əlavə həm də ədəbi-nəzəri fikrin münasibətini də öyrətməkdir. Çünki tələbələr bunları qarşılıqlı şəkildə mənimsəməli və bütöv təsəvvürə yiyələnəməlidirlər. Bu məsələ qeyri-ixtisas fakültələrində bir qədər azlıqla çatdırılırsa, Azərbaycan dili və ədəbiyyat bölməsində bütün təfsilatı ilə həyata keçirilmə məqsədi daşır. Ona görə də hər hansı mərhələdən söhbət gedərkən tələbəyə çağdaş ədəbi-nəzəri fikrin həmin sənətkarlar haqqında qənaətlərini də çatdırmaq qarşıda durur. Bütün bunlar bizi məhz «Çağdaş ədəbi proses» adında metodik vəsait hazırlamağa gətirib çıxardı.

Onu da əlavə edək ki, metodik vəsait kimi hazırladığımız bu kitab dərslər nümunələri, dərslər necə qurulması, onun mərhələlərinin tam aydınlıqla verilməsi faktları ilə səciyyələnir. Bu heç şübhəsiz özlüyündə başqa problemdir. Və həm də tədrisin problemlərini, metodist kimi fəaliyyət göstərənləri maraqlandıran məsələdir. Əlbəttə bizim də düşüncəmizdə bu vardı. Ancaq son olaraq belə qərara gəldik ki, materialları təqdim edək. Dərslər nümunələrinə aid kifayət qədər maraqlı, həm də diqqəti cəlb edəcək araşdırmalar var. Son dövrün bu sahədə aparılan araşdırmaları, yeni texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutan dərslər, dərslər vəsaitləri kifayət qədərdir. Bu məqsədlə də tamamilə bir başqa yolu tutduq. Ancaq çağdaş ədəbi prosesi əhatə edən və tələbələrin ehtiyac duyduğu materialları (araşdırmalarımızı) verdik.

Müəllif

EPOS, BƏDİİ DÜŞÜNCƏ VƏ ETNOPOETİKA

Türk xalqlarının şifahi düşüncəsində mühüm bir hissəni dastanlar təşkil edir. Onun öyrənilməsi, tədqiqi istiqamətdə günümüzdə qədər xeyli işlər görülüb və indi də görülməkdədir. Buraya toplama sahəsində görülən işləri də əlavə etmək olar. Çünki bütün öyrənilmə və tədqiqlər toplanmadan başlayır. On doqquzuncu yüzillikdən bu yana xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində lazımı qədər ləyaqətli işlər görülmüşdü. Düzdü, son dövrlərdə bu müqəddəs iş müəyyən haram əllər uzadılmışdı. Özündən folklor düzəltmə işləri olmuşdu. Elə dastanlarımızın toplanması, nəşri və tədqiqində də bu cür hallar müşahidə olunur. Məsələn, «Koroğlu» dastanının son dövrlərdəki nəşrləri, ayrı-ayrı variantlarının ortaya çıxması və s. Bunlar heç bir yaxşılıqdan xəbər vermir. Hətta onu da əlavə edək ki, son dövrün bir sıra tədqiqatlarında xalqın bu möhtəşəm abidəsinin köklərinin Azərbaycandan kənarada axtarışları başlanıbdı. Buna rəvac vermək, ictimaiyyətə təqdim etmək özlüyündə daha qorxuludur. Bir növ xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinə atılan çirkablardı. Mənəvi dəyərlərin zədələnməsidir. Ancaq bizim nəzərimizdə bunlar keçici, ötəri bir hadisədir. Bildiyimiz bir məsələ var ki, o da folklorun ləyaqət və müqəddəslik faktı kimi yaddaşlarda daşınmasıdır. Ləyaqət və müqəddəslik dedik, elə araşdırmaların mühüm bir qisminə bu hal özünü daha çox incəlikləri və tərəfləri ilə göstərir. Və bir-birindən maraqlı problemlərin qaldırılmasına, araşdırmaların ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda sonrakı tədqiqatlar üçün mövzu verir. Ədəbiyyatşünas alim K.Əliyevin «Eposun poetikası: «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» (Bakı, Elm və təhsil, 2011) kitabı bu baxımdan daha çox maraq doğurur. Maraqlı və orijinal düşüncəni sərgiləyir. Adından da göründüyü kimi kitabda iki böyük dastanımız problem kimi təhlil olunur. Onlardan biri «Kitabi-Dədə Qorqud», digəri «Koroğlu» dastanıdır. Təkrar qeyd edək ki, bu dastanlarla

bağlı kifayət qədər araşdırmalar aparılıb və indi də aparılmadadır. Dilçilər dil tarixinin öyrənilməsi, etimologiyası və s, etnoqraflar xalq məişətinin görünüşünü, etnoqrafik faktları, tarixçilər tarixi faktların hansı səviyyədə təqdimini, ədəbiyyatşünaslar bədiilik, poetika tərəflərini və s. öyrənmədədilər. «Kitabi-Dədə Qorqud» elm aləminə məlum olduğu gündən araşdırılır və elə möhtəşəm abidədir ki, yenə də araşdırmalara, yeni tədqiqatlara yol açır. Ona əl uzadanın heç birinin əli boşda qalmayabdı. Ədəbiyyatşünas alimimiz K.Əliyevin də bu kitabı onun əlinin boşda qalmadığını, əksinə əlinə zər gəldiyini təsdiqləyir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycan xalqının yaratdığı ən möhtəşəm abidədir. Bunu tədqiqatçılar ana yasamız kimi də vurğulayır. Doğurdan da, burada anayasalıq bütün tərəfləri ilə görünür. Bu hər cür rəsmiyyətdən, ciddilikdən uzaq bədiiliyə bükülü bir anayasalıqdı. Xalqımızın həyatının, məişətinin, tarixinin elə bir tərəfi yoxdur ki, orada bu və ya digər dərəcədə, həm də qeyri-adiliklə, təbiiliklə əksini tapmasın. Fikrimizcə, onun poetikası sona qədər açılması mümkün olmayan bir sirdir. Günlərin birində folklorşünas alimimiz prof.P.Əfəndiyevlə «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı söhbət edirdik. Söhbət əsnasında o vurğuladı ki, Azərbaycan xalqının bir qismət çörəyi ovsanata keçib, «Dədə Qorqud» dastanları günümüze qədər gəlib çatıbdı. Bu təsadüfi deyim deyildi. Əksinə, burada böyük bir həqiqət gizlənirdi. Çünki Azərbaycan xalqı maddi, mənəvi, fiziki baxımdan çox itkilərlə üzləşibdi. Bunu tarixin ayrı-ayrı dövəmlərinə baxdıqda, eləcə də bu gün baş verənlərdə bir aydınlıqla görürük. Torpaq itkilərimiz, maddi və mənəvi mədəniyyətimizə uzanan məkrli əllər bunun bariz nümunəsidi. Ancaq birmənalı olaraq təsdiqləyək ki, belə möhtəşəm abidə yaradan xalqlar ölümsüzlüyünü yazırlar. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanları əbədiyaşarlığın nümunəsidi.

Prof.K.Əliyevin «Eposun poetikası: «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» əsəri, adından da görüdüyi kimi, iki dastanımız

üzərində tədqiqatları əhatə edir. Burada ilk öncə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı yeddi problem mövzu («Etnopoetika məsələləri», «Dəli Domrul» boyu təsadüf, yoxsa zərurət», «Çoban oğlu Təpəgöz», «Bayındır xanın nəvəsi Uruz», «Dirsə xan oğlu Buğac», «Oğuz elinin xanımları», «Beyrəyin qanlı köynəyi») təhlilini tapır. İlk öncə onu deyək ki, tədqiqatçı alim bu kitabla folklorşünaslığa özünün töhfəsini vermişdir. Burada maraqlı cəhət müəllifin dastandakı hadisələrə orijinal, tamamilə fərqli və özünəməxsus olacaq prizmadan baxmasıdır. Düzdür, qaldırılan problemlərlə bağlı qorqudşünaslıqda kifayət qədər təhlillər aparılıb, mülahizələr söylənmişdi. Bu mülahizələr, mübahisəldər sırasında diqqəti daha çox cəlb edən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında şeir məsələsi ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar bu nümunələri, yəni şeir məsələsini qəbul etmir, onu qafiyəli nəsr kimi vurğulayırlar. Etiraf edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında olduqca diqqəti cəlb edəcək qafiyəli nəsr faktları var. Bu mənada bu dastan əvəzsizdi, heç nə ilə müqayisə olunmaz. Di gəl, qafiyəli nəsr oradakı poeziya nümunələrinin olmasını kənarlaşdırmır. Bu, bir başqa istiqamətdi. Məsələnin mahiyyətinə vardığında da bu görünür. Etiraf edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları özündə çox gizlinləri qoruyub saxladığı kimi, poeziya məsələlərini də bir ədəbiyyat hadisəsi kimi günümüze çatdırmışdı. Yadıma hindlilərin dini kitabları düşür. Onlar kitab içində kitab kimi vurğulanır. Yəni qədim hindlilər tarixin keşməkeşlərini, ölüm-itimlərini nəzərə alaraq bütün olanlarını gələcəyə çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişlər. Bədii nümunələrin qorunub saxlanması, gələcək nəsillə çatdırılması sahəsində də gərəkli işlər görməyə məqsədində olmuşlar. Daha doğrusu, səmavi kitablara bədii nümunələr, poeziya nümunələrini yerləşdirmək yolunu tutmuşdular. Düzdü, «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu bütün tərəfləri ilə belə də görünür. Ancaq məsələ oradakı şeir nümunələrinin olub-olmaması ilə bağlıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında qafiyəli nəsr məsələnin bir tərəfidir.

Bu haqda təkrar deyirik, kifayət qədər fikirlər söylənibdi. Məsələnin digər tərəfində şeir nümunələrinin ortaya qoyulması, aydınlaşması dayanır. Prof. K. Əliyevin də məqaləsinin mahiyyətində bu dayanır. Tədqiqatçı alimimiz yazır: «Aydın məsələdir ki, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənarında deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmanın xüsusiyyət və əlamətlərini öyrənən bir elm sahəsi kimi qavranılır» (səh. 3). Burada bədii düşüncənin birdən-birə doğulmaması və bədii nümunələrin birdən-birə yaranmaması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanır. Türk düşüncə tərzində bədii düşüncənin formalaşması və inkişaf tarixi həmişə öyrənilmə zərurətindədi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları poeziya müstəvisində bu tarixin daha qədimdəki qatlarına nəzər yetirmək anlamında əvəzsizdi. Müəllifin də şeir nümunələrinin mövcudluğunu mətndən çıxış etməklə konkret faktlar əsasında göstərməsi bu istiqamətin müəyyənləşməsi sahəsində çox gərəkli görünür. Eposda mövcud şeir nümunələrinin ortaya çıxarılmasının gərəkliyini vurğulayan K.Əliyev bir məsələni xüsusi olaraq qeyd edir: «Şübhəsiz, eposda da qoşa misralı şeir kifayət qədərdir. Lakin məsələ burasındadır ki, həmin nümunələr bizim indiye qədər vərdişlə qəbul etmədiyimiz nəsr mətninin içində gizlənmişdir» (səh. 6). Bax, məsələ burasındadır, açılmalı, aydınlaşmalı da budur. Türk şeirinin inkişaf tarixini (həm özünə qədərki, həm də sonrakı dövr nəzərdə tutulur) öyrənmə baxımından «Kitabi-Dədə Qorqud» əvəzsizdi. Çünki dastan kifayət qədər diqqəti cəlb edəcək rəngarəng şeir nümunələrinə bəzənmişdir. Bu bəzəniş onun nəsrini də poetikləşdirmişdi. Ritmikliyin haradan gəlməsi isə bir başqa problemdi. Onun köklərinin araşdırılması isə kifayət qədər yozumlara, təhlillərə yol açır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı araşdırmalarda diqqəti cəlb edən problemlərdən biri tədqiqatçıların Dəli Domrulla bağlı müxtəlif mülahizələrdə görünmələri. K.Əliyev də kitabında «Dəli Domrul» boyu təsadüf, yoxsa zərurət» adında bir bölmə verib. Və müəllif elə başlanğıc cümləsində bu suala özü də cavab verir və xüsusi olaraq vurğulayır ki, «Dədə Qorqud kitabı» süjet və kompozisiyası, struktur əlamətləri, bədii dil xüsusiyyətləri və nəhayət ideya sıqləti ilə bitkin bir mədəniyyət hadisəsidir» (səh.19). Bizim də nəzərimizdə dastan bütün müstəvilərdə bitkin mədəniyyət hadisəsidir. Ozanların dilindən yazıya alan şəxs özü də dastandan görünür ki, ozanlar qədər vergili, əvəzsiz istedadla malikmiş. Və tədqiqatçı alimimizin dediyi kimi, abidənin «yüz dəfə ölçülüb, bir dəfə biçilməsinə şübhə yeri qalmır» (səh. 19). Bunu tam aydınlığı ilə görmək üçün dastandakı müqəddimə ilə bütün dastan boyu səpələnən hadisələri, hadisələrin gedişini və rəngarəngliyini, cümlə, söz və ifadələrin alt qatında gizlənənləri, bütünlükdə alt və üst qatdakı mahiyyəti izləmək lazımdı. Fikrimizcə, müqəddimə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının açarıdır. Dastana giriş, müəmmaların, qaranlıqların açılışı və müəyyənləşməsi oradan başlayır. Etiraf edək ki, bu dastan türkün düşüncə mərkəzidir.

«Dəli Domrul» boyu təsadüf, yoxsa zərurət»də qaldırılan problemlərdən biri «Dəli Domrul» boyunun tənhalığı nədən törəyir» məsələsidir. Dastan ənənsində yüzə-yüz konkret zaman və məkan məsələsini qoymaq olmur. Türk dastan düşüncəsində bunun axıra qədər görünüşü də yoxdu. Bu olsa-olsa üzde belə görünə bilər. Burada hər bir yaranan dastan bir istiqamətdə konkret məkanla səciyyələnir, onun alt qatında bütünlükdə xalqın düşüncəsinin izləri əhatələnir. Ona görə də «Dəli Domrul» boyundakı hadisələrin fərqlilik tərəflərinin axtarışının açılışına tədqiqatçı alimimizin çıxması çox uğurludur. Dastan özlüyündə bədilik, tarixilik, məişət, etnoqrafik müstəvidə informasiya mənbəyidir. İllah da «Kitabi-Dədə Qorqud». Və müəllifin «lakin fəhmlə, qeyri-

iradi olaraq «Dəli Domrul» boyunu eposdan, «Dədə Qorqud» eposunu isə «Dəli Domrul» boyundan kənar təsəvvür etmək, sadəcə ağlasızmazlıqdır» (səh. 24) qənaəti bütün müşküllərə cavabdır. Bunun isə açılışı yazıda (məqalədə) dastandan və boyun özündən gələn gizlinlərin üzə çıxarılması ilə təsdiqlənir. Biz də o qənaətdəyik ki, «Dəli Domrul» boyu «Dədə Qorqud» eposunun strukturundan-süjetindən, kompozisiyasından, poetika elementlərindən ayrılmaz və təcridolunmazdır. Hətta «Dəli Domrul» boyu olmasaydı, sözsüz ki, epos öz bitkinliyini, dərin mənə siqlətini əzəmətini və monumentallığını xeyli itirmiş olardı» (səh.34). Etiraf edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında hər bir boyun, hadisənin, təsvirin, obrazın öz yeri var. Onlar bir inci kimi qeyri-adiliklə, ecazkarlıqla düzülmüşdü. Bu dastan sözün, düşüncənin qüdrətinin, əvəzsizliyinin ifadəsi kimi yaranmışdı. İnsan aqlının möcüzəsinin faktıdır. Azərbaycan dilinin imkanlarını, zənginliyini, xalqın düşüncəsinin dərinliyini ifadə və yaşatmaq baxımından heç bir abidə bununla müqayisə oluna bilməz. Ona görə də buradakı hadisələrin, təsvirlərin, boyların hər birində gizlinləri, alt və üst qatda olan mahiyyəti açmaq, dərinliklərə baş vurmaq lazımdı. K.Əliyevin «Eposun poetikası: «Dədə Qorqud», «Koroğlu» kitabında diqqəti cəlb edəcək problem mövzulardan biri «Çoban oğlu Təpəgöz» başlığı ilə verilən yazısıdır. Qeyd edək ki, dastan bəşər aləminə məlum olandan bəri «Basatın Təpəgözü öldürdü» boyla bağlı mülahizələr yürüdülməkdə, təhlillər aparılmırdı. Bu təkcə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin deyil, bütünlükdə dünya folklorşünaslığının marağında olan problem mövzulardandı. Elə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, folklorşünaslığında Təpəgözlə bağlı çoxlu təhlillər aparılıb, müxtəlif fikirlər söylənilibdi. Ditsdən prof.K.Əliyevə qədər dastanla bağlı yazılanlara diqqət yetirsək görürük ki, daha çox «Basatın Təpəgözü öldürdü» boy araşdırmaların probleminə çevrilibdi. Etiraf edək ki, həmin təhlillər də kifayət qədər mükəmməlliklə və nəzəri

baxımdan öz dövrü və bu gün üçün yüksək səviyyədə aparılmışdı. K.Əliyev «Çoban oğlu Təpəgöz» məqaləsində dastançılıqla bağlı bir həqiqəti vurğulayır: «Qeyd etmək lazımdır ki, xalq təfəkkürünün və xalq istəyinin təcəssümü olan «Dədə Qorqud» eposu həm qəhrəmanlıq abidəsi, həm də tədqiqat obyektini kimi bütün dövrlərin eposudur. Çünki bu abidənin etnik tarixi, bədii-fəlsəfi gücü tükənməz və sonsuzdur» (səh. 36). Bu, yəni dastanın bütün dövrlərin eposu olması məsələsini dərk etmə onun açılışında, təhlilində başlıca və əsas olandı. Bunu dərk etmədən dastandakı hər hansı boyla, mövzu ilə, strukturla, motivlə bağlı mülahizələr aparmaq uğurlu nəticələr verə bilməz. Çünki dastançılıq ənənəsində dastanın bütün dövrləri əhatələməsi başlıca xətt kimi həmişə özünü göstərib. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında isə bunun görünüşü daha əhatəliliklə əksini tapır. Bu səbəbdən də dastanın etnik tarixi xalqın etnik tarixi qədər qədim, bədii-fəlsəfi gücü xalqın bədii fəlsəfi gücü qədər güclüdü. «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul» və «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy» işarələdiyi informasiya baxımından özündə həmin əski çağların düşüncəsini özündə ehtiva edir. Bu düşüncə eyni zamanda onun poetik dərkinə yol açır. Burada digər bir məsələ qəhrəmanlığı ilə Oğuz elində ad çıxaran igidlərin Təpəgözlə qarşılaşmada görünən acizliyidi. Dastana bunun gəlişi heç də təsadüfi səciyyə daşmır. Ozanlar maraqlı məsələ burasındadır ki, bu boyla nələri işarələmək, sabahlara gedişdə nələri çatdırmaq məqsədini güdmüşlər? K.Əliyev vurğulayır: «Mənzərə aydın olduğu qədər də faciəlidir: kafirlərə qalib gələnlər Təpəgözün əlində həlak olurlar.

Bəs onda xalq təfəkkürü belə bir bədheybət, idbar və qaniçən obrazı yaratmaqla nəyə işarə edir? Hətta nəzərə alsaq ki, həmişə qalib gələn igidlərin bu cür ardıcılıqla məğlub olması fikrinin özü belə dastan düşüncəsinə tamamilə yaddır, onda məsələ bir az da çətinləşir və ciddi sual yaranır: Bəs Təpəgöz nə üçün dastana daxil edilmişdir?» (səh. 40-41). Məsələnin müəmması da elə burasındadır. Düşünmək

gərəkdir ki, Təpəgözü başqası yox, məhz Basat öldürür. Hər ikisinin Oğuzla bağlantıları var. Oğuzla qənim kəsilən bədheybət (Təpəgözün) də Oğuz eli ilə bağlantıları var, onu cəzasına çatdıran Basatın da. Oğuz düşüncəsi birmənalı şəkildə qəbul etmək lazımdı ki, hansısa bir düşməni, peyda olan yağını cəzalandıracaq qəhrəmanı öz içində yetişdirir. Bu dastanda da belə görünür. Bütün bunlar son olaraq onu deməyə əsas verir ki, «Təpəgözün eposun poetikasında tutduğu yer və mövqe nə qədər möhkəmdir, daşdığı funksiya da çoxşaxəlidir. Təpəgöz həm öz düşmənciliyi, həm də Basata məğlubiyyəti ilə Oğuz elinin gücünü əks etdirir. Çünki Təpəgözün simasında ən böyük düşmən, Basatın simasında isə Təpəgözü məğlub edən ən qüdrətli qəhrəman Oğuz elindən olandır» (səh. 48). Bu bütünlükdə dastan ənənəsi üçün səciyyəvi hadisədir. Və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da təkrarlanır. Yəni dastanlarda qəhrəmanın məğlubedilməzliyi əsas motiv kimi axıra qədər qorunur. Hadisələrin gedişində hər hansı bürümələrə, səpmələrə baxmayaraq sondakı qələbə onundu.

K.Əliyevin təhlilində qaldırdığı problemlər sırasında maraq doğuran digər bir xətt «Bayındır xanın nəvəsi Uruz» məqaləsindədi. Türk dastan ənənəsində qəhrəmanlığın yaşarlığı və ötürülməsi var. Bu bütün dastanlarda bu və ya digər dərəcədə özünün əksini tapır. Çünki xalq düşüncəsində qəhrəmanlığın sonuclanması, hansısa mərhələdə yekunlaşması olmur. «Manas» «Corabatır», «Canqar», «Koroğlu» və s. dastanlarımız buna nümunədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da belədir. Oğuz elinin yaşarlığı məsələsi Qazan xanı baş qəhrəman kimi narahat edir. Bu narahatlıq özündən sonrakı zamanla bağlıdır. Qazan xanın oğlu Uruzla bağlı boyda bu məsələ tam aydınlığı ilə görünür. Ümumiyyətlə, ata - oğul keçidləri, nəsil yaşarlığı bütün müstəvilərdə, eləcə də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında özünü qoruyub saxlayır. Məsələn, «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı» boyunda. Qazan xanın narahatlığında isə məsələ bütünlükdə Oğuz elinə hesablanır. «Salur Qazanın

evinin yağmalandığı» boyda ovla bağlı söhbətdə Aruz Qocanın dediyi: « - Ağam Qazan, məsləhətdir – (dedi). Amma sası dinli Gürcüstan ağzında oturursan, ordun üstünə kimi qorsan»? sualına cavab düşünülmüş və olduqca uzaq məqsədə xidmət edir. «Qazan ayıtdı: -Üç yüz yigitlə oğlum Uruz mənim evim üstündə dursun! – dedi. («Kitabi Dədə Qorqud». Bakı, Gənclik, 1978, səh.31-32). «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu» boyda isə Qazan xanın ətrafındakı igidlərlə fəxr etdiyi halda, qarşısında oğlu Uruzu görüb ağlamasının şahidi oluruq. «Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı» boyda isə məsələnin bir başqa tərəfi ilə qarşılaşırıq. Bu, «Uruzun qanlı kafir əlindən babasını alması» ilə bağlıdır. Bütün bunlar bir problem kimi ədəbiyyatşünas alimimizin diqqətini cəlb etmiş və «Bayandur xanın nəvəsi Uruz» məqaləsində qənaətlərini ümumiləşdirmişdir. Və son olaraq dastan ənənəsində yaşarı olacaq bir məsələ vurğulanır: «Bəlkə, belə demək olar ki, «Dədə Qorqud» eposunun mətnində ayrıca bir «Uruz» Oğuznaməsi var. Düşünmək olar ki, eposla bağlı epik ənənə daha çox hakimiyyət şəcərəsinin təsirilə yaranan ənənədir. Uruz isə hər şeydən qabaq, eposda epik ənənənin qoruyucusudur» (səh. 60-61). Burada hakimiyyət şəcərəsi dövlətçilik və qəhrəmanlığın yaşarlığı kontekstində müşahidə olunur və uzun zamanları adlayaraq epik ənənədə qorunur.

Kitabda «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı daha üç problem ətrafında da ədəbiyyatşünas alimimizin mülahizələrini, maraqlı qənaətlərini görürük. Bu «Dirşə xan oğlu Buğac», «Oğuz elinin xanımları», «Beyrəyin qanlı köynəyi» məqalələrindəki aparılan təhlillərdir. Fikrimizcə, «Dirşə xan oğlu Buğac» boyu özünün informasiya yükü, təsvirin özünəməxsusluğu, xarakterlərin və həyat hadisələrinin ifadəsi, məişət faktlarının zənginliyi baxımından daha çox araşdırmaların problem faktıdır və yəqin ki, hələ çox zamanlar bu belə də olacaqdı. Burada Oğuz cəmiyyətində övladsızlıq məsələsi, qadın sevgisi, qadına sevgi, cəmiyyətin özündəki nizamın fərdlərin kimliyindən,

hansı səviyyədə dayanışından aslı olmayaraq sabitqədəmliyi məsələsi qoyulur və əksini tapır. Məhz prof. K.Əliyev bu boyla bağlı düşüncələrində bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır: «...Dədə Qorqud» eposu vahid mexanizm halında götürüldükdə boyların ayrı-ayrı təhlili ilə müqayisədə nəhəng və möhtəşəm görünür və əzəmətli ideyaların daşıyıcısına çevrilir» (səh. 62-63). Bu möhtəşəmlik dastanın elm aləminə məlum olduğu vaxtdan araşdırılmada, sirləri ilə ortaya qoyulma məqsədindədi. Elə «Dirşə xan oğlu Buğac» boyu ilə bağlı kitabdakı təhlil də buna xidmət edir. Maraqlı məsələdir ki, hansı səbəbdən ozan-yazıçı bu boyu ilk yerə çıxarmışdı. Bu bir başqa araşdırmanın problem mövzusu. Bizim diqqətimizdə Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdə Dirşə xanın yerinin yaratdığı problemdi. Bu isə oğuz elində övladı olmayana münasibətin ifadəsidir. Dirşə xanın «bəri gəlmiş, başım baxtı, evim taxtı» münasibəti ilə Xan qızının (həyat yoldaşının) «xan babamın göyüsü, qadın anamın sevgisi, göz açıban gördüyüm, könül verib sevdiyim Dirşə xan» düşüncəsi arasında böyük mətləblər, Oğuz elinin ailə nizamı, davamlılıq dərəcəsi aşağıdan yuxarıya qədər aydınlıqla çızılır. Digər istiqamətdə qəhrəmanın yerinin müəyyənlişməsi məsələsində övladı olmayanın qara otaqda oturulması boyda təsadüfi, adi sıradan olan kimi qarşılanmır və çox doğru olaraq «xan qızı, səbəb nədir, dekil mənə» sualı ilə axtarılır. Bütün bunlar dastan poetikasında bir problem kimi işlənmə gərəyində olan məsələlərdi. «Baybura oğlu Bamsı Beyrək» də problem müstəvisində «Dirşə xan oğlu Buğac» boyu ilə müəyyən tərəflərilə birləşir. Ədəbiyyatşünas K.Əliyev «Beyrəyin qanlı köynəyi» məqaləsində xüsusi olaraq bir məsələni vurğulayır: «Dədə Qorqud» eposunun poetika sistemi son dərəcə mükəmməl bədii bir sistemdir. Eposa daxil olan boyların süjet strukturu fərqlərdən çox yaxınlıqları əks etdirir. Obrazlara gəldikdə isə onlar da bir-biri ilə sıx əlaqəli formadadır. Buna görə də eposun əsl məzmun və mahiyyətinin meydana çıxarılması boylar arasındakı fərqlərin deyil, yaxınlıq və əlaqələrin

tapılmasından, onların təhlil və şərhindən xeyli dərəcədə asılıdır» (səh. 85). Bu çox mühüm məsələdir. Dastandakı hadisələrin gedişi, boyların düzülüşü, özlüyündə bir sistemin faktı təsiri bağışlaması məhz yaxınlıqların, bağlantıların ilk növbədə ortaya çıxmasını problem kimi ortaya qoyur və işin bu istiqamətdə aparılmasını gərəkli edir. Beləliklə, ədəbiyyatşünas alimimiz K.Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı araşdırmaları böyük dəyər qazanmaqla hələ dastanda çox araşdırılmalı məsələlərin olması faktını da ortaya qoyur və sonrakı araşdırmalar üçün gərəkli mənbəyə çevrilir.

Kitabda mühüm bir hissəni «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmalar təşkil edir. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarından sonra xalqımızın yaratdığı ən möhtəşəm abidə «Koroğlu» dastanıdır. İlk mətbuu məlumatdan («Tiflis vərəqələri» (1830, № 68) bu günə qədər müxtəlif səviyyələrdə söz deyilmiş, bir-birindən fərqli qənaətlərlə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dastanın nəşri məsələlərində də fərqlilik və ziddiyyət doğuracaq məqamlar kifayət qədərdir. Bu İ.Şopen, A. Xodzko, S.S.Penni, V.Xuluflu, H.Əlizadə, M.H.Təhmasib, F.Fərhadov və son dövrün digər nəşrlərində bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədi. Onu da əlavə edək ki, «Koroğlu» dastanı bir dastan olaraq formalaşma dövrünü başa vurmayıb. Bu gün də onun ayrı-ayrı qolları toplanıb nəşr olunur. Məsələn, keçən əsrin səksəninci illərindən bu yana nəşr oolunan qollar buna nümunədir. Ancaq bir məsələni etiraf edək ki, «Koroğlu» dastanının nəşr və toplanmasında son dövrlər ciddi nöqsanlar nəzərə çarpmaqdadı. Bunların böyük bir hissəsi möhtəşəm abidəmizin adına layiq olmayan işlərdi. Dastanın süni qollarının düzəldilməsi, süni dırnaqarası toplanmaların aparılıb geniş ictimaiyyətə təqdimi və yaxud da arxivlərdən hansısa nəşrə layiq olmayan əlyazmanın çıxarılıb dastan adına nəşri və s. Bunlar yaxşı heç nədən xəbər vermir. Bunlar ya folklorşünaslıq səriştəsizliyindən, ya da xalqa yad olmadan irəli gəlir. Hətta tədqiqatlarda, aparılan

araşdırmalarda da bu var. Bir məsələni qeyd edək ki, son dövr «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmaların mühüm bir qisminə ad və başlıq Azərbaycan «Koroğlu»sudu. İçində isə Azərbaycan «Koroğlu»sundan başqa hər nə desən var. Narahatçılıq yaradan budur ki, «Koroğlu»nun bir dastan kimi mahiyyətinin açılması Azərbaycandan başqa hər yerdə axtarılır. Və belə düşünürsən ki, «Koroğlu»nun ayağını Azərbaycandan üzmək tendensiyası var. Etiraf etmək lazımdır ki, «Koroğlu» dastanı Azərbaycan xalqının canı, qanı, bütünlükdə düşüncəsi ilə suvarıb yaratdığı bir dastandı. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan sonrakı möhtəşəm abidəsidir. Ədəbiyyatşünas alim K.Əliyevin «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırması bir başqa məsələdir. Son dövrün uğurları sırasında olan hadisədir. Tədqiqatçı alimimiz «Koroğlu» dastanı ilə bağlı mülahizələrini etnopoetika müstəvisində araşdırır. Müəllifin qənaətləri dörd problem yazıda («Koroğlu dəlilərin dəlisi», «Koroğlu» eposunda dəli aşığı», «Bədii məkanın xarakteri», «Fiziki gücün semantikasi») ümumiləşdirilir. Bu yazılarda bir problem, özü də gərəkli olan problem vurğulanır. «Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri də igidliyin və qəhrəmanlığın təntənəli şəkildə ifadəsidir. Qəhrəmanlıq dastanları yalnız xalqın təfəkkür tərzinin, düşüncə sisteminin və yaradıcılıq imkanlarının inikası deyil, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə xalqın, etnosun fiziki gücünün nümayişidir. Həyatda görə bilmədiklərini, bəzən də görmək istədiklərini dastan, epos dili ilə nəql etmək keçmiş və gələcəyi bu gün ətrafında birləşdirmək deməkdir» (səh. 149). Burada onu da əlavə edək ki, bütün folklor nümunələrində keçmiş, bu gün və gələcəyə idealların, düşüncənin ötürülməsi var. Dastanlar da həmin sıradadır. Sadəcə olaraq bəzilərinə az və çox olması ilə fərqlənə bilər. Ancaq hamısı düşüncə tipi kimi eyni ideala xidmət edir. «Koroğlu» dastanı da epos ənənəsində məhz bunların ifadəçisi funksiyasını daşıyır.

«Koroğlu – dəlilərin dəlisi» məqaləsində konkret olaraq «dəliqanlılıq», «dəlisovluq», «dəli nərə», «dəli könül» bir

problem kimi qoyulur və açılma məqsədi daşıyır. Göründüyü kimi, burada konkret olacaq bir problem və onun həlli məsələsi aydınlıqla görünür. Azərbaycan dastançılığında dəlinin semantikasını bütün tərəfləri ilə qəhrəmanlığa, igidliyə simvolizə olunur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dəli Dondar, Dəli Domrul, Dəli Qarcar adlarındakı mahiyyət özlüyündə bir ənənə kimi sonrakı dastançılığa ötürülür və bütün tərəfləri ilə «Koroğlu» dastanında təkrarlanır. «Azərbaycan folklorunun həmişəyaşar abidələrindən biri olan «Koroğlu» eposunda 7777 dəlinin olması faktı toplum igidliyin mahiyyət və məzmununun rəmzidir. «Dədə Qorqud» eposundan başlayaraq və qulağımız eşidəndən bəri «dəli» anlayışının igid mənasında işlənməsi heç bir mübahisə doğurmur. Dəli Domrul, Dəli Dondar, Dəli Həsən və s.» (səh. 99). «Koroğlu» dastanında «dəli»nin semantikasını bütün çılpaqlığı ilə igidliyə, qəhrəmanlığa yüklənir. Bu bütünlükdə dastan boyu ayrı-ayrı qollarda özünün ifadəsini tapır. Məsələn, «Koroğlunun Bağdad səfəri» (buna «Durna teli» qolu da deyilir) qolunda «hoydu, dəlilərim, hoydu, yeriyin meydan üstünə» çağırışında və yaxud da yenə həmin qolda «nə edək, dəlilər, nə edək, düşmənin bağrın didək» sual-cavabında sırf Çənlibel qəhrəmanlarına və qəhrəmanlığına hesablanır. Qəhrəmanlığın hələ başlanğıcında Alı kişinin oğlu Rövşənə bu yerlərdə Dəli Həsən adlı bir igid var, ondan ehtiyatlı ol deməsi də özlüyündə qəhrəmanlığı işarələyir. Və bu qəhrəmanlıq funksiyası dastanda təqdim olunan dəlilik anlamında elə ikinci qolda («Koroğlu və Dəli Həsən» qolunda) tam aydınlığı ilə mahiyyətini ortaya qoyur. Prof.K.Əliyev də məhz konkret nümunələrdə əsasında («mənəm bu yerlərdə bir dəli-dolu», «mən dəlidən öyüd sizə», «mənəm igidlərdə bir dəli-dolu», görsün mən dəlinin indi gücünü» və s.) Koroğlu dəliliyinin, dəli-qanlılığının nələrə hesablandığını tam aydınlığı ilə təqdim edir. «Dəli nəyə», «dəli könül» («coşdu, dəli könül, coşdu») də məhz həmin dastandakı dəliliyin bir komponenti kimi onun dərkinə, mahiyyətin ifadəsinə xidmət edir.

«Koroğlu» eposunda dəli aşiq» məqaləsində isə məsələnin digər bir tərəfi, Aşiq Cünunla bağlı olanlar əksini tapır. Dəli ozan adına möhtəşəm abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında rast gəlirik. «Qazan bəy aydır:

-Mərə dəli Ozan! Dilə məndən nə dilərsən!

Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən?

Altun-axçamı dilərsən, verəyim – dedi» («Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, Gənclik, 1978, səh. 65). Bu «Baybura oğlu Bamsı Beyrək» boyundan verilən nümunədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Dəli ozan düşüncəsi bir xətt kimi keçir və qəhrəmanı işarələyir. Həmin ənənə özlüyündə bütün mahiyyəti ilə fərqliliklərə baxmayaraq «Koroğlu» dastanında təkrarlanır. Və «aşıqlığım bəsdə mənə» düşüncəsinə qədər gəlib çıxır. «Epos poetikasının elə mühüm elementləri də vardır ki, əsas qəhrəmanla deyil, digər obrazlar və digər struktur vahidləri ilə təmsil olunur. Belə obraz çeşidini aşiq və ozan surətlərində, saz və qopuz simvollarında kifayət qədər aydın görmək və təsəvvür etmək mümkündür. Bu məsələ yalnız ona görə deyildir ki, dastanlar aşıqlar tərəfindən söylənilir, yeni əsrlərə və yeni nəsillərə ötürülür, məhz ona görədir ki, dastan ritmi birbaşa aşiqdən və sazdan asılı olur. Beləliklə, aşiq və saz epos poetikasının özündə – strukturunda aparıcı vahidə və simvola çevrilir. «Koroğlu» eposundakı Aşiq Cünun məhz belə obrazlardandı» (səh. 118). Ozanlıqda da belədir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un müqəddiməsində «qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər, ər comərdin, ər nakəsin ozan bilər, iləyinizdə çalib ayıdan olzan olsun» qənaəti də ozan, qopuz timsalında aşığın sələfini işarəyir. Aşiq Cünun bütün tərəfləri ilə Koroğlu mühitində, koroğluxanlıqda aşıqlığın funksiya daşıyıcısına çevrilir. Çənlibelə gəlişi və bütünlükdə fəaliyyəti də bunu deməyə əsas verir.

Dastanda maraqlı məsələlərdən biri məkan məsələsidir. K.Əliyevin «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmalarında bu problem «Bidii məkanın xarakteri» məqaləsində ümumiləşdirilir. Dastanın ilk qolunda, ata ilə oğul arasındakı

söhbətdə bu bütün tərəfləri ilə aydın görünür. Tədqiqatçı alim də məkan məsələsində həmin nümunəni verir: «Getdilər, getdilər, bir uca dağın başına çatdılar. Alı kişi soruşdu:

-Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

-Ata, bura hər tərəfi qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

...Alı kişi dedi:

-Oğul, mənim axtardığım yer buradır» («Koroğlu» dastanı. Bakı, Nurlan, 2009, səh. 14-15). «Koroğlunun İstanbul səfəri»ndə də Nigar xanımın «Koroğlu, Çənlibel budurmu» sualına Koroğlunun «Nigar, Çənlibel budu, bu» cavabında bütün tərəfləri ilə görünür. Tədqiqatçı alimimiz dastandakı məkan problemini təhlil edərək maraqlı bir qənaətlə fikirlərini ümumiləşdirir. «Koroğlu» eposunda məkan xarakteri üç mühüm məqamla təyin olunur: real məkan, ara məkan və ideal məkan. Real məkan paşaların hakim olduğu İstanbul, Ərzincan, Rus, Qars, Toqat və başqalarıdır. İdeal məkan isə heç vaxt dəyişmir. Bu, Çənlibeldir. Real məkan ilə ideal məkan arasında keçid xarakteri daşıyan bir ara məkan da mövcuddur ki, bu, konfliktin həlli məkanıdır» (səh. 148). Bütün bunlar dastanlarımızdan, epos düşüncəmizdən gələn informasiyalardı. Ədəbiyyatşünas alimimiz K.Əliyev də həmin informasiyalardan çıxış etməklə dastan düşüncəsində yaşayan ruhu açmağa çalışmış və sözün həqiqi mənasında buna da nail olmuşdur. Son olaraq onu da bir daha təkrarlayaq ki, ədəbiyyatşünas alimimiz bu tədqiqatı ilə folklorşünaslığımıza özünün layiqli töhfəsini vermişdi.

*«525-ci qəzet». 20 oktyabr 2012,
№192 (3748)*

«QURANI-KƏRİM RUS ƏDƏBİYYATINDA»

Müasir Azərbaycan mühiti bəlkə də heç bir mərhələdə olmayacaq qarışıqlıqlarla doludur. Bu özünü bütün istiqamətlərdə, ictimai, siyasi, mədəni, ədəbi sahələrdə tam aydınlığı ilə göstərməkdədir. Müstəqillikdən sonra başlayan bu hal indi də davamlı şəkildə yaşanır. İş burasındadır ki, həm də artan istiqamətdə gedir. Layiq oldu, olmadı verilən adlar, bəzəkli titullar, vəzifə sahibi olmalar, fəth olunan kürsülər və s., və s. Eləcə də ədəbi-mədəni mühitdə baş verənlər. Bu gün vəzifə və pul sahibi olanlar ədəbi, elmi və mədəni mühitə bir kütləviliklə hücumdadırlar. Ömründə bir səhifə yazmamış həmin şəxslər qalaq-qalaq kitabların müəllifi kimi elmi və ədəbi mühitə sırımır. Alimlik idiasına düşür, az bir zaman içində elmlər namizədi, elmlər doktoru kimi ada sahib çıxırlar. Halbuki onların elmə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu bir epidemiya kimi daha çox vəzifə sahibləri arasında yayılıb. Belə bir vəziyyət yaranıb ki, pulun, vəzifənin var sən mütləq şair, yazıçı, alim, daha nə, nə ... olmalısan. Adın nəğməkar kimi tanınmalıdır. İmkanın var, əlinə fürsət düşüb hər şeyə sahib çıxmalsan. Kiminsə haqqına qənim kəsilməlisən. Özünə böyründə mirzələr saxlamalsan. Bu acınacaqlıdır. Son dövrlərdə dövlət səviyyəsində aparılan müzakirələr də birbaşa həmin qorxulu tendensiyanın faktıdır. O qorxulu tendensiyalar ki, əlahəzrat sözü, mənəvi düşüncəni aşınmaya doğru istiqamətləndirir. Təkəbbürlük ididasını bir fakt kimi mühitə təlqin edir və son olaraq biganəlik aşılrayır. Belə olan vəziyyətdə Asif Hacı olanın, «Bayatı poetikası», «Qurani-Kərim rus ədəbiyyatında» və s. kimi monumental əsərlər yazanın işi çətinləşir. Bir növ qaragüruhlə üz-üzə qalmaq məcburiyyətində qalırsan. Bu Azərbaycan mühitinin bugünkü reallığıdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Asif Hacılinın «Qurani Kərim rus ədəbiyyatında» kitabına gəldikdə isə deyəcəklərim başqadır. Nədənsə bu kitabı

oxuduqdan sonra bir istiqamətdə yadıma bunlar gəldi. Və deməyi özümə borc bildim.

İlk öncə onu deyim ki, Asif Hacılı bugünkü Azərbaycan mühitində barmaqla sayıla biləcək ziyalılığın tipik nümunəsidir. Bütün varlığı, düşüncəsi ilə kökə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlı olan şəxsiyyətlərdəndir. Hələ keçən əsrin əvvəllərində görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli M.V.Vidadi və M.P.Vaqifdən danışarkən bizlərdə hissiyyat və qədrşünaslığın azlığı məsələsinə toxunur. «Amma bizim bu türklərdə bu hissiyyat və qədrşünaslıq yoxdur. Şan və şərəfimizə, vətən və millətimizin sərəfrazlığına səbəb olan, dilimizə və ədəbiyyatımıza rəvnəq verən əziz və möhtərəm vücudların qədr və mənzilətini bilmirik və onların asariguzidləri ilə iftixar etmirik. Əzbəs ki, avamlıq və avamlığımızdan milliyyət hissi bizlərdə ayılmayıbdır, vətənimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın qədrini bilmirik». F.Köçərlinin dediyi bu sözlərdən yüz ilə yaxın bir vaxt keçir. Lakin həmin qədrbilməzlik bir mərəz kimi bu gün də yaşanmaqdadır. Bir çox ziyalılar kimi bu tale A.Hacılnı da izləyir. Ancaq bu bizə müasir şəraitdə bir başqa tendensiyada nəzərə çarpır. Daha çox mühitin qarışıqlığının, işbazların meydan sulamasının, haqqın nazilməsinin faktı kimi görünür. Elə təsəlliverici də odur. Təsəlliverici odur ki, suların durulması, dolaşıqlıqların ötüşməsi bunlara son qoyacaq. Çünki həmişə burulğandan, çovğundan sonra bir aydın səma olur. Təbiət, bütün mövcudat bir aydın sakitlikdə bulunur. Yəqin ki, dövlət səviyyəsində keçirilən müzakirələr, çalınan həyacan siqnalları bir növ haqq yoluna qayıtmağın təbəddülatıdır. Bir də ki, bu qarışıqlıq, mövcud təhlükəli tendensiyalar elə o mühitin özündən gəlir.

A.Hacılı ədəbi fəaliyyətini imkanım daxilində izlədiyim ziyalılardandır. Onun mətbuat səhifələrində çap olunan məqalələrini hələ keçən əsrin səksəninci illərdən oxumağa başlamışam. Elə ədəbiyyata qədəm basdığı zamandan ədəbi mühitin marağında olub. Söz sahibi kimi nəzər-diqqəti cəlb edib. Həmişə də öz üslubuna, dəsti-xəttinə sadıq qalıb.

Oxuduğum yazıları mənim öz mühitimdə həmişə uğurlu müzakirə obyektinə çevrilib. Müxtəlif vaxtlarda isə həmin yazılarla bağlı təəssüratımı ədəbi ictimaiyyətə çatdırmağa çalışmışam. «Qəribəm bu vətəndə» (Bakı, Gənclik, 1992), «Ahıska türk folkloru» (Bakı, Mütərcim, 1998) kitabları haqqında təəssüratlarım olub. Hətta «Qəribəm bu vətəndə» kitabının zamanında əl-əl gəzdiyi yadımdadır. Bu gün də öz dəyərini saxlayır və heç şübhəsiz ki, sabah da delə olacaq. Ümumiyyətlə belə kitablar ölümsüz olur. «Kitab türk olduqları üçün qətl edilənlərin müqəddəs ruhuna həsr edilir» cümləsi ilə başlanması da yadımdadır. Bu söz müəllifin kimliyi, hansı hisslərlə yaşaması haqqında bütöv təsəvvür yaradır. Bir növ bələdçi funksiyasında görünür. Onun ədəbiyyatımızın nəzəri problemlərindən bəhs edən «Poetika sovremennoy prozi (Bakı, Mütərcim, 1997), «Russkaya proza (opıt mifopoetiçeskoqo tolkovaniya)» (Bakı, Kitab evi, 2003) kifayət qədər maraqlı kitablarını da oxumuşam. Son olaraq «Bayatı poetikası» kitabı haqqında mətbuat səhifəsində təəssüratımı bölüşmüşəm. Bu kitabı folklorşünaslığımıza töhfə hesab etmişəm. Eyni zamanda orijinal bir düşüncənin məhsulu olduğunu söyləmişəm. İndi isə bu günlərdə çapdan çıxan «Qurani Kərim rus ədəbiyyatında» (Bakı, Kitab aləmi, 2009) kitabı haqqında təəssüratımı bölüşmək məqsədindəyəm. İlk öncə qeyd olunmalı problemin aktuallığıdır. Bu istiqamətli araşdırmalara bütün zamanlarda, illah da indiki şəraitdə, ictimai, siyasi, mədəni münasibətlərin gərginliklərlə dolu olduğu bir vaxtda daha çox ehtiyac duyulur. Dünyanın bugünkü durumu, bütün münasibətlərin bu və ya digər dərəcədə dini müstəviyə keçirildiyi zamanın özü də bu tip araşdırmalara zərurət doğurur. A.Hacılının bu kitabı da həmin reallığın faktı kimi mühüm dəyər kəsb edir.

Kitaba tanınmış ziyalımız AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Kamal Abdulla «Ecazkar mənalar aləmi» adlı ön söz yazmışdır. «...Bir-birinizi tanıyasınız deyə sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...»

(Qurani Kərim, əl-Hicirat, 13) epigrafi, eləcə də əsərin adı problemin mahiyyətində dayanan olduqca dərin mətləblərdən xəbər verir. Son dərəcədə mükəmməlliklə yazılmış başlanğıc yazı bütünlükdə kitabdakılara bələdçilik edir. Müqəddəs kitabımız Qurani Kərimin rus mədəni mühitinə təsiri məsələləri sistemli şəkildə araşdırılır və konkret faktlardan çıxış etməklə ən qədim dövrdən bu günümüzdə qədər olan vəziyyəti izləmək məqsədi daşıyır. Bu böyük zaman rus ədəbiyyatındakı ayrı-ayrı mərhələlər üzrə izlənilir. «Qədim dövr ədəbiyyatı», «Qızıl dövr ədəbiyyatı», «Gümüş dövr ədəbiyyatı», «Sovet dövr ədəbiyyatı», «Müasir dövr ədəbiyyatı» başlıqlarında ümumiləşdirilir. Belə bir başlıqlar altında təhlillərin aparılması, təsirin izlənməsi bir istiqamətdə tarixi mənzərəni aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda Şərqi düşüncəsinin, Şərqi mədəniyyətinin qadirliyini göstərən fakt kimi dəyər qazanır. Bəşər sivilizasiyası, eləcə də Avropa üçün tarixin müxtəlif dövrlərində bəxşislər vermək səxavətini aşkarlayır.

«Qədim dövr ədəbiyyatı» bölməsində rusların Şərqlə, islam mədəniyyətilə tanışlığı məsələlərinə diqqət yetirilir. Bu sırada bulqarların, xəzərlərin, tatarların, peçeneqlərin, səlcuqların və digər türk tayfalarının rolu açıqlanır. Məlum olduğu kimi, böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan türklərin qərbi istiqamətinə doğru yönələn bütün yürüşləri Rusiyanın ərazisindən keçir. Bu isə yeni düşüncənin, mədəniyyətin, davranış qaydalarının gəlişi və təsiri demək idi. A.Hacılıının məsələləri bu kontekstdə şərh etməsi, rus mənbələrindən gətirilən faktlar əsasında problemə yanaşması özlüyündə tarixi reallığın ortaya qoyulmasıdır. Müəllifin Nikolay Trubetskoydan verdiyi «gerçək milli özünüdərk üçün bizə, ruslara, özümüzdə Turan elementinin varlığını nəzərə almaq, öz turanlı qardaşlarımızı öyrənmək lazımdır...» sitat da bütövlükdə bu düşüncəni sərgiləyir. Eyni zamanda belə bir istiqamətdə araşdırmaların bütün mərhələlərdə gərəkliyini ortaya qoyur. IV əsrdə hunların, V əsrdə sabirlərin, VII-VIII əsrlərdə avarların, IX əsrdə peçeneqlərin, XI-XII əsrlərdə

qıpçaqların, daha sonra monqol-tatarların və s. rusları öz itaəti altında saxlamaları eyni zamanda dövlətçilik düşüncəsinin formalaşması demək idi. Türklər bu ərazilərə böyük mədəniyyətlə, adət-ənənələri, məişəti ilə gəlmişlər. Heç şübhəsiz bunlar özü bir istiqamətdə yerli sakinlərə təsir edir, yeni mədəniyyətin qaynayıb-qarışmasına şərait yaradırdı. Çünki bu bir neçə illə və yaxud da onilliklə ölçülən təsir deyildi. Bu ərazilərdə yüz illərlə yaşanan türk dövlətçiliyi, məişəti neçə-neçə nəsillə dəyişikliklərini izləyirdi. N.Trubetskoyun da belə bir qənaətdə bulunması heç şübhəsiz tarixi yaddaşın ortaya qoyulması faktıdır. «Müasir Rusiyanın, demək olar ki, bütün ərazisinin bir dövlətin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi ilk dəfə rus-slavyanlar deyil, turanlılar-monqollar tərəfindən həyata keçirilmişdi...Rusların turanlılarla birgə yaşayışı bütün rus tarixindən qırmızı xətlə keçir». Burada diqqət yetirilməli bir sıra məqamlar var. Ən birincisi, müasir Rusiya və müasir Rusiyanın dövlətçilik strukturudur. Digər istiqamətdə tarixi yaddaşda olan dövlətçilik faktorudur. Bunların müqayisəsi və tarixi dövlətçiliyin hansı səviyyədə qorunusu məsələnin araşdırılmalı olan bir tərəfidir. Milli özünüdərkdə bu başlıca şərtədir. İkinci xətt turanlılarla slavyanların yüz illər boyu birgə yaşayışı məsələsidir. Təkrar qeyd edək ki, söhbət yüz illər boyu birgə yaşayışdan gedir. Burada heç şübhəsiz bütün istiqamətlərdə təsir var. Digər istiqamətdə bu zaman müddəti üçün təsir azdı. Yeni rus, slavyan adamının formalaşması məsələsinə diqqət yetirmək lazımdı.

İslam mədəniyyətinin bu ərazilərə yayılmasının başlanğıc mərhələsi xəzərlərin islamı qəbulu ilə bağlıdır. Bu artıq intibahın yeni mərhələsidir. Onu da qeyd edək ki, bu tək cəms müsəlman intibahı deyil. Burada məsələ o qədər böyükdür ki, bütövlükdə dünya bu intibahdan bu və ya digər dərəcədə bəhrələnir. Necə ki, A.Hacılı rus ədəbiyyatı kontekstində onu ortaya qoyur. Və necə ki, rus alimi O.Kovalevski «din bayrağı altında Kiçik Asiyaya, cahil hesab etdikləri düşmənlərini qırmağa yürüyən saysız xristianların burada

həm həyat tərzində, həm də xalqın xarakterində maariflə rastlaşdığını söyləyir». Burada iki məqam – həm həyat tərzinin zənginliyi, həm də xalqın təbiətindəki maarif məsələsi xüsusi olaraq vurğulanır. Daha dəqiq desək əsir etməyə gələn rus qarşılaşdığı böyük mədəniyyətin əsirinə çevrilir.

A.Hacılı problemə yanaşmada bir istiqamətdə Quranın Avropada tərcüməsi məsələlərinə diqqət yetirir. Onun natamam tərcüməsinin İspaniyada 1141-1143-cü illərdə olduğunu göstərir. Tam mətninin 1647- ci ildə fransız dilinə olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçıların bir fikrini xatırlatmaq kifayətdir ki, müqəddəs kitabımız Quran ingiliscəyə 90, fransızcaya 50 və almancaya 50 dəfə tərcümə olunmuşdur. Bunu A.Hacılı da kitabında xüsusi olaraq vurğulayır. Bu özü islam mədəniyyətinin, islam düşüncəsinin bir istiqamətdə Avropanı fəthi demək idi. Necə ki, alman imperiyasının məşhur reyxskansleri Otto Bismark «Ya Məhəmməd! Mən təəssüflənirəm ki, sənin müasirin olmamışam. Bəşəriyyət seçilmişsi yalnız bir dəfə gördü və bir daha heç vaxt görməyəcək. Dərin ehtiramla sənin qarşında baş əyirəm» söyləyirdi. N.M.Karamzin tatar xanlarının xristianlığa sayğısını «Rusiya üzərində tatar hökmranlığının əlamətdar nəticələrindən biri bizim ruhanilərin yüksəlməsi, rahiblərin və kilsə mülklərinin çoxalmasıdır...Xanlar öz təbələrinə monastrları qarət, narahat etməyi edam cəzası ilə qadağan etmişdilər...Orda və knyaz vergilərindən azad olan kilsə mülkləri çiçəklənirdi» deyərək tam aydınlıqla göstərir. Bütün bunlar bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyata, xalqın bədii düşüncəsinə də təsir edir və yaşam haqqı qazanırdı. Asif Hacılı rus-slavyan mühitinə türk-islam təsirini bu kontekstdə, konkret faktlar əsasında şərh edir və rus ədəbiyyatının qızıl dövrünə hansı təsirdə özünü göstərməsi məsələsinə diqqət yetirir.

«Qızıl dövr ədəbiyyatı» adlı bölmədə tədqiqatçı məsələyə həm tarixi, həm də konkret bədii nümunələr əsasında diqqət yetirir. Burada bir istiqamət kimi Rusiyanın imperiya

maraqları xüsusi olaraq vurğulanır. İmperator Elmlər Akademiyasında Asiya muzeyinin yaradılması, eləcə də Sankt-Peterburq, Moskva, Qazan universitetlərində şərqşünaslıq kafedralarının yaradılması məhz Şərqi öyrənmək istəyindən irəli gəlirdi. Bu bir növ islam mədəniyyətinin öyrənilməsinə yönəlikli addım idi. Onun başlanğıcında isə Avropa maarifçiliyi və romantizmi kimi böyük hərəkət dayanırdı. (Avropa maarifçiliyində islamı xurafat hesab etmə tendensiyası da yox deyildi). Bütün istiqamətlərdə - həm mütərəqqi, həm də qeyri-mütərəqqi yanaşmada əsas olan bir cəhət vardı, o da islamı, Şərqi öyrənmək idi. I Pyotrun dövlət siyasəti kimi yeritdiyi antiislam, antitürk mövqeyi də bura daxildir. Lakin digər istiqamətdə L.Tolstoyun «lütfən mənə xeyirxah müsəlman kimi baxın» qənaəti də var və bu da məhz təsadüfi deyildi. Burada sözün həqiqi mənasında özünüdərk, Şərq mədəniyyətinin, islamın müqəddəs dəyərlərinin təsir və dikte komponentləri nəzərə çarpır. Onu da qeyd edək ki, bu adi, təsadüfi bir şəxsin qənaəti də deyildi. Diqqət yetirilməli məqam məhz L.Tolstoy olanın dedikləridir. Tədqiqatçı alim A.Hacılı məhz bu faktlardan çıxış etməklə problemi tarixi axarda şərh etməyə çalışır və sözün həqiqi mənasında da bunlara nail olur. «XIX-XX əsrlərin əksər rus ziyalıları, o cümlədən A.Puşkin, L.Tolstoy, İ.Bunin, V.Xlebnikov və başqaları türk-rus, islam-xristianlıq münasibətlərinin müsbət məzmununu, qarşılıqlı hörmət və təmasın vacibliyini obyektiv göstərmişlər» qənaətini konkret faktlar əsasında göstərir. A.S.Puşkinin «Ərzuruma səyahət», P.S.Bobrovskinin «Kırım evakuasiyası», Nabokovun «İstanbul», Çinnovun «Sultan Əhməd cəməsində», Kuznesenovanın «Türk məzarlığı» əsərləri sənətkar düşüncəsinin faktları kimi mühüm dəyər kəsb edir. Rus emiqrasiyasının bu istiqamətli yaradıcılığı daha dəyərli informasiya bolluğu ilə səciyyələnir. İstanbul, Dərbənd, Bakı, Şiraz, Gilan, Səmərqənd, Buxara və s. haqqında yazılanlar bir növ Şərq mədəniyyətinin qadirliyinin dərkəti idi.

Bu özlüyündə rus şərqşünaslığının formalaşmasına gedən yol idi. Hansı ki, sonrakı mərhələdə bütövlükdə bir məktəb kimi əvəzsiz töhfələrini verir. «Artıq Puşkin dövründən Şərq-islam aləminin rus ictimai, fəlsəfi, estetik və elmi fikri tərəfindən mənimsənilməsində müstəqil məktəb kimi təşəkkül tapmaqda olan rus şərqşünaslığının S.Uvarov, O.Senkovski, A.Boldırev, X.Fren, N.Berezin, İ.Kaydanov, O.Kavalevski və xüsusən Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Cəfər Trçubaşovun və digərlərinin böyük rolu olub». XIX əsrin əvvəllərində rus dövlətçilik fəlsəfəsində bir asiyaçılıq anlayışı dolaşır. Hətta bəzi məqamlarda Asiya dövləti kimi də qeyd olunur. F.Dostoyevski xüsusi olaraq vurğulayır: «Asiya. Bizim əsas, yəni cahanşümul vəzifəmiz bəlkə məhz bundan ibarətdir ki, vaxtı çatanda Avropaya və bütün arilərə gərəkli olaq...Lakin bizə ilk növbədə müstəqil olmaq lazımdır. Asiyaya dönüş bunun üçün bir vasitə, təkan olacaq, bizim yenidən tərbiyələnməyimizə və mənən yenidən doğulmağımıza xidmət edəcək. Bizim Avropada köləliyimiz yoxa çıxacaq...Yada salmaq lazımdır ki, biz Avropa deyilik, biz Asiyalıyıq». Artıq bu qənaətlər tamamilə bir başqa düşüncəni aşılayır. Özü də istiqamət kimi daha maraqlı faktlarla zənginləşmədə görünür. Avropalılıq və Asiyalılıq məsələsinədə rus ziyalı mühitinin qənaətlərini sərgiləyir. Digər istiqamətdə bu Şərq və Qərbi birləşdirən xüsusi sivilizasiya olaraq da vurğulanır. A.S.Puşkinin «Ruslan və Lyudmila», «Kapitan qızı», «Qafqaz əsiri», «Qurana təqlidlər», «Baxcasaray fontanı» və s. əsərlərində asiyaçılıq bir aydınlıqla müşahidə olunur. Son olaraq bir istiqamətdə F.Dostoyevskinin A.S.Puşkin haqqında dediyi «məgər bu müsəlman deyilmi» qənaətinə gətirir. Onu da qeyd edək ki, Şərq və islam anlayışı təkcə Puşkinlə yekunlaşmır, eyni zamanda onun müasiri olan M.Lermontovun, A.Bestujev-Marlinskinin, V.Kuxelbekerin, P.Vyazemskinin və başqalarının da yaradıcılığında bir xətt kimi davamlı görünür. N.Qoqolun «Ərəblərin ibtidai həyatı. Məhəmməd tərəfindən millətin təşəkkülündə edilmiş çevriliş və onların fəthləri», «Əl-Məmun. Tarixi səciyyə», «Orta

əsrlər haqqında», «Maarif» məqalələri haqqında söhbət açan A. Hacılı onu da vurğulayır ki, «ərəblərin yaratdığı islam mədəniyyətini nə Şərqdə, nə Qərbdə görünmüş möcüzə hesab edən Qoqol bu xalqın məhz Məhəmmədin (s.ə.) gətirdiyi din, islam sayəsində parladığını təsdiqləyir. Ərəb-islam maarifi, Qoqolun fikrincə, nəinki yunan elminin qalıqlarını mənimsədi, hətta elmlə elə alovlu və uğurlu məşğul oldu ki, Avropa xristianları özləri onlardan öyrənməyə başladı və xristian ruhanilərinin maarifi ərəb maarifi qarşısında zəif çalar oldu». M.Lermontovun Qafqaz mövzusunda yazdığı əsərlər də bu təsirin faktıdır. Kitabda tədqiqatçı L.Tolstoyun bir məktuba cavabını verir. İlk öncə onu qeyd edək ki, bu cavab böyük yazıçının fərdi mülahizəsindən əlavə, eyni zamanda özü kimi bu silsilədən olanların qənaətlərini ifadə edir. L.tolstoy yazır: «Müsəlmanlığa pravoslavlığa görə üstünlük verilməsinə gəldikdə isə... mən bütün qəlbimlə bu keçidə yalnız tərəfdar ola bilərəm. Bunu demək nə qədər qərribə olsa da, həqiqi mənada xristian ideallarını və təlimini uca tutan mənim üçün heç bir şübhə yoxdur ki, islam öz zahiri formalarıyla kilsə pravoslavlığından müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür. Buna görə də əgər insanın qarşısında iki seçim varsa: kilsə pravoslavlığı və ya islamı seçmək, onda hər bir ağıllı adam üçün bu seçimdə tərəddüd ola bilməz və hər kəs Vahid doqmat, tək Allah və Onun Peyğəmbəri müsəlmanlığı mürəkkəb və anlaşılmaz ilahiyyatdan – Üçlük, tövbə, sirr, müqəddəslər və onların təsvirləri və mürəkkəb ayinlərdən üstün tutacaq». Bu bütövlükdə rus yaradıcı mühitində islama, onun mədəniyyətinə olan marağı və qiyməti ifadə edir. Bütün bunlar bir istiqamət kimi on doqquzuncu yüzilliyi, rus ədəbiyyatının qızıl dövrü kimi səciyyələnən mərhələni izləyir və özlüyündə sonrakı yüzilliyə ötürülür.

«Gümüş dövr ədəbiyyatı» adlanan bölmədə isə bu istiqamətin daşınışına, yəni islam dəyərlərinin, müqəddəs kitabımız Qurani Kərimin iyirminci yüzillikdəki təsiri məsələlərinə diqqəti yönəldir. Tədqiqatçı xüsusi olaraq

vurğulayır ki, «Puşkindən, Dostoyevskidən, Solovyovdan gələn asiyaçılıq ideyası XX əsrin 10-20-ci illərində avrasiyaçılıq hərəkatı şəklində rus ideologiyası, elmi ilə yanaşı, ədəbiyyatına da dərinlən sirayət edir və islama marağın artmasına səbəb olur». Bu artıq əvvəlki yüzilliklərdən gələn ənənəvi təbəddülatların yaşanışından əlavə yeni dəyərlərlə ortaya çıxması məsələsi idi. Bu bölmədə tədqiqatçının İ.Buninin «Allahdan başqa allah yoxdur. Sirdən güclü güc yoxdur» fikirləri də özlüyündə bu düşüncəni ifadə edir. Gümüş dövr ədəbiyyatında Şərqlə-Qərb əksliyinə ifrat yanaşmaların da şahidi oluruq. A.Hacılı bu sırada N. Klyuyevin, P.Y.Çadayeivin və başqalarının yaradıcılığında konkret faktlar gətirir. Bir növ həmin mərhələdəki ədəbi proses haqqında təsəvvür yaradır. N.Klyuyevin «Payız alatoranı» adlı şeiri var. Orada «qəhr ol, Qərb, - İlan və Pozğun, bizim qismətimiz yeniyetmə Şərqlədir» deyilir. Xilaskar köçərlik motivi bu dövr ədəbiyyatında V. İvanovun, İ.Buninin, V.Mayakovskinin yaradıcılığında da izlənilir. «Şərqlə günəş səltənətidir, gələcək Şərqlə məxsusdur» deyən İ.Bunin bəşər tarixinin, mədəniyyətinin mahiyyətini, həyatın gizlinlərini anlamaq üçün Şərqlə bir növ vasitə hesab edir. Bütün bunlar özlüyündə iyirminci yüzillikdə Şərqlə, islama münasibəti ifadə edir. Son olaraq tədqiqatçı bu prosesi sovet dövründə də izləyir və V.Xlebnikovun «Ah, müsəlmanlar elə həmin ruslardır və islam rusun da ola bilər» qənaətlərini epigraf kimi həmin bölməyə verir. N.Tixonovun, S.P.Borodinin, Daniel Andreyev, Semyon Lipkin və başqalarının yaradıcılığında konkret nümunələr əsasında türk, islam faktorunu izləyir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 20-ci illərdə Orta Asiyaya səfər edən S.P.Borodin bundan sonra bütün yaradıcılığını Şərqlə bağlamışdır. «Səmərqənd ulduzları» epopeyası, «İldırım Bəyazid» romanı və s. buna nümunədir. Eləcə də «Canqar», «Manas», «İdegey», «Mahabharata» eposlarını tərcümə edən S.Lipkinin «Şərqlə kitabında qeyd», «Cütlük», «Üçüncü mələk» şeirlərində islami dəyərlər özünə yer alır. Və tədqiqatçı xüsusi olaraq

vurğulayır ki, «70-80-ci illərdən başlayaraq islama ədəbi və universal dəyərlər sistemi kimi yenidən qayıdış başlayır». «Müasir dövr ədəbiyyatı» adlı bölmədə isə sovetlər imperiyasının dağılmasından sonrakı mərhələnin hadisələri şərh olunur. Rusiyada yaranan bir sıra islam universitetləri (Qazanda Rusiya İslam Universiteti, Ufada Rusiya İslam Universiteti, Şimali Qafqaz İslam Universiteti, Moskva İslam Universiteti və s.), islam mətuat orqanları («İslam minbəri», «İslam», «İman», «Azan», «Minarə» və s.), islam memarlığı (Qazanda «Gül-Şərif», Ufada «Lalə», Nijqorodda «Rəşid» məscidləri və s.), eləcə də son dövrlərdə ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında əksini tapan islam motivləri ilə süslənmiş bədii nümunələr haqqında söhbət açılır. Bütün bunlar filologiya elmləri doktoru, professor Asif Hacılinın son kitabının yaratdığı təəssüratdır. Biz onu bir resenziya səviyyəsində təhlil etməyə çalışdıq. Ancaq problemin gərəклиyi və aktuallığı bu istiqamətdə yeni araşdırmaları zəruri edir. A.Hacılı bir tədqiqatçı kimi ədəbi-nəzəri fikrin yönünü bu istiqamətə çevriməyin gərəклиyini göstərmişdir. Qalanı isə bundan sonranın işidir.

*“Kredo» qəzeti, 12 dekabr 2009,
№ 47(566), 19 dekabr 2009, №48 (567)*

YARADICI ŞƏXSİYYƏTİ VƏ BƏDİİ KAMİLLİYİN MÜMKÜNLÜYÜ

Müasir ədəbi proses bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də coşqunluqla müşahidə olunur. Burada mühitin uğurları ilə yanaşı, problem kimi münəsbət bildirilməli bir sıra məsələlər var. Ən birincisi, mühütdə hökm sürən xaosun baş alıb getməsidir. Belə ki, yaradıcı istedadı oldu-olmadı böyük bir qrup şair, yazıçı olmaq iddiasına düşür və yaxşı-pisində baxmadan bütün yazılanlar mətbuat səhifələrinə çıxarılır. Hətta elə bir vəziyyət yaranıb ki, səlahiyyət sahibləri, xalqın bütün var-dövlətinə sahib duranlar indi də ədəbiyyatına iddialı olurlar. Adlarına qalaq-qalaq kitablar çıxır. Digər istiqamət mühütdə layiq oldu-olmadı yağdırılan təriflərdir. Elə qiymətləndirmələr, mədhiyyələr söylənir ki, az qala adamın ayağının altından yer qaçır. Düşünürsən ki, bəs onda N.Gəncəviyə, M.Füzuliyə, M.Ə.Sabirə, C.Məmmədquluzadəyə, S.Vurğuna və bu silsilədən olanlara hansı sözü tapıb deyək. Rus ədibi L.Tolstoy deyirdi ki, dünyada sözdən böyük şey yoxdur. Bu doğurdan da belədir. Azərbaycanın bugünkü siyasi mühiti kimi, ədəbi mühiti də problemlərlə, qarışıqlıqlarla doludur. Sözün çürüdülməsi, ucuzlaşması baş alıb gedir. Belə olan təqdirdə həqiqi yazarın, istedadın müəyyənləşməsi özü problem yaradır. Çünki bütünlükdə yazılanları oxumaq müşküldü. Heç insanın fiziki imkanları müqabilində də deyil. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq ədəbi proses öz işindədi. Bizim qiymətləndirə bilmədiyimizi sabah zaman adlı əlahəzrət qiymətləndirəcək.

Yaradıcılıq istedad məsələsidir. Hər bir fərd dünyaya öz istedadı, qabiliyyəti ilə gəlir. Onun mühütdə yetişməsi isə sonrakı hadisədir. Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə böyük-böyük istedadlarla təmsil olunub. Bunu ədəbiyyat tariximizi izlədikdə də aydınlıqla görürük. Ümumiyyətlə, türk xalqları düşüncə etibarilə bədii yaradıcılığa meyli xalqlardandır. Min illərə yol yoldaşı olan zəngin şifahi yaradıcılığımız, eləcə də yazılı bədii nümunələrimiz bunu aydınlıqla göstərir. Bugünkü

ədəbiyyatımız da məhz bu ənənələrin üzərində dayanır. Bütün giley-güzarlara, iradlara baxmayarpaq maraqlı nümunələrlə, yazı tərzləri ilə, düşüncələrlə səciyyələnir. Həmin orijinal və zəngin düşüncə sahiblərindən biri də müasirimiz Vaqif Nəsirdir. Onun yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda söz demək ehtiyacında olmuşam. Onların bir hissəsi ayrı-ayrı kitabları haqqında yazılmış resenziyalardır. Digər bir hissəsi çapa gedəcək əsərlərə ön sözdür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hər yeni əsərini oxuduqda təkrarən söz demək ehtiyacı yaranır. Çünki Vaqif Nəsir həmişə söz deməyə ehtiyac doğuran sənətkarlardandır. Yeni çapa hazırladığı kitabın əlyazmasını oxuduqdan sonra da təkrarən bunu hiss etdim. Və son olaraq qənaətlərimi bölüşmək zərurəti məndə yarandı.

İlk öncə onu deyim ki, Vaqif Nəsir ensiklopedik düşüncəyə malik olan şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində belə şəxsiyyətlər müxtəlif vaxtlarda olub. Onlar özlərinin zəkası, elmi ilə elmin, mədəniyyətin bir sıra sahələrinə töhfələrini veriblər. Eynəlqüzzat Miyanəçi, Ömər Gənci, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Şihabəddin Sührəverdi, Nəsirəddin Tusi, Hamidi, Mir Möhsün Nəvvab və başqaları buna nümunədir. Vaqif Nəsir də əhatəli, rəngarəng yaradıcılığı ilə adını bu ustadların, sələflərinin sırasına yazıb. Vaqif Nəsir fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professordur. Azərbaycanda, onun sərhədlərindən kənarında özünün elmi araşdırmaları ilə tanınıb. Bunun göstəricisi kimi o, Fransada, Əlcəzairdə çalışıb. Fransa respublikasının Renn, Marsel, Bordo, Strasburq və s. universitetlərində bir-birindən maraqlı məruzələrlə çıxış edib. Fransa Kimyavi Fizika Cəmiyyətinin üzvü olub. Əlcəzair Milli Yüngül Sənaye İnstitutunda kafedra müdiri işləyib. Orada kadrların hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməyib, fizikanın ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı maraqlı dərslər vəsaitləri, proqram və kitablar yazıb.

Yeni çapa hazırladığı «Ömrün qürbət payı» kitabında mühüm bir hissəni həmin dövrlə bağlı sənədli povest tutur.

İndi o illərdən xeyli vaxt keçir. Artıq V.Nəsir Azərbaycan elminə, pedaqoji fikir tarixinə, ədəbiyyatına özünün töhfələrini verib və bu gün də verməkdədir. Onun fizika sahəsində gördüyü işlər, apardığı tədqiqatlar, dərslər, dərslər vəsaitləri, metodik göstəricilər elmimizin inkişafına, gənc kadrların hazırlanmasına yönəlik işlərdir. Bu V.Nəsin fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor kimi fəaliyyətidir. Onun digər tərəfində bədii yaradıcılığı dayanır.

Vaqif Nəsir Azərbaycan xalqının yaddaşına bir şair kimi adını yazıb. Şairliklə alimlik onda qoşulaşır, biri-digərini tamamlayan fakta çevrilir. Onu da etiraf etmək ki, V.Nəsir şeiri xalqımızın müstəqillikdən sonrakı həyatının, müstəqillik sevincinin, onun gətirdiyi ağrıların göstəricisidir. Son dövr ədəbi proseslə bağlı gileylərimizi, iradlarımızı müxtəlif vaxtlarda demişik və demək məqsədində olmuşuq. Yuxarıda da mühit kontekstində məsələyə münasibət bildirdik. Ancaq bütünlükdə V.Nəsir şeiri bu tendensiyalardan, boğazdan yuxarı söz demədən, mühitdə baş alıb gedən mədhiyyəçilikdən uzaqdır. O, sözün həqiqi mənasında sözə, böyük ədəbiyyata xidmət edib və etmədədir. Demək olar bütün şeirləri böyük sevgiyə, vətən, yurd, torpaq, həyat sevgisinə və müqəddəs Azərbaycanımızın ağrılarına köklənib. Bu şeirlər iyirminci əsrin sonu iyirmi birinci əsrin ilk onilliyinin bədii mənzərəsidir. Bir növ tarix, tarixi reallıqdır. Çox az yaradıcının yazıya gətirə bildiyi həqiqətlərdir. Bu özlüyündə sonsuz sevgi və cəsarətin faktıdır. Ə.Xaqani, M.Füzuli, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir ənənəsinin yaşarlığıdır.

V.Nəsin zəngin yaradıcılığı tək-cə alimliyi, şairliyi ilə bitmir. «Ömrün qürbət payı» adlı kitabı onun yaradıcılığının digər tərəflərini də ortaya qoyur. Burada o həm də bir nasir, dramaturq, publisist kimi diqqəti cəlb edir. Kitabda gedən «Ömrün qürbət payı» onun nasir kimi yaradıcı imkanlarını xarakterizə edir. Bu sənədli povesti bir neçə dəfə oxumuşam. Hər dəfə də məndə maraqlı təəssüratlar yaradıb. Eyni zamanda o qənaəti doğurub ki, V.Nəsin alimliyindən,

şairliyindən heç də geri qalmayan nasirliyi var. Ancaq təəssüf ki, bədii nəsr nümunələri yaratmağa çox az meyl göstərir.

Povest avtobioqrafik xarakterlidir. Daha doğrusu, V.Nəsirin səfər təəssüratlarını, onun bir neçə illik qürbətdə yaşaması ilə bağlı zamanı əhatə edir. Ən maraqlı olanı isə etnoqrafik səciyyə daşması ilə bağlıdır. Burada bəlkə də bir institutun deyib çatdıra bilməyəcəyi etnoqrafik məlumat var. Xalqın məişətini, adət-ənənəsini, tarixini öyrənmək üçün zəngin material verir. Qətiyyətlə demək olar ki, V.Nəsir hər hansı bir əlcəzairli tədqiqatçının bacara bilməyəcəyi informasiya bolluğu ilə əsərinə rəvnəqlik gətirib. Burada dil rəvanlığı ilə yaradıcı səriştəsi biri digərini tamamlayır. Son dövr ədəbi prosesdə bu xarakterli əsərə demək olar çox az-az təsadüf edilir. Burada müəllifin qarşılaşdığı ən maraqlı hadisələr, qədim tarixi yaşayış məskənləri, xalqın keçib gəldiyi inkişaf yolu, min illərdən bəri formalaşan məişəti, müstəmləkəçilikdən sonrakı dövrü, bu gün demokratiyanın məkanlarından biri kimi təqdim olunan Fransa müstəmləkəçiliyinin amansızlıqları, azadlıq hərəkatı, təhsil sistemi, müasir əlcəzairilərin dünya, həyat haqqında təsəvvürləri və s. ayrı-ayrı bölmələrdə ümumiləşdirilir. «Əlcəzairə balaca Paris deyirlər», «Əlcəzair, yoxsa Braziliya», «Əlcəzairdə qəbul imtahanları», «Bumerdes gənclik şəhəridir», «Bayramlar, bayramlar», «Böyük səhra vadisi boyu səyahət», «Səhra gözəli Qardaya», «Mzabada gəzinti», «Uarqla Əlcəzair səhrasının paytaxtıdır», «Əl-ued min günbəzlər şəhəridir», «Tuqurt səhranın keçmiş paytaxtıdır», «Biskra da böyük səhranın qapısıdır» və s. kimi başlıqlarda verilən informasiyalar bir istiqamətdə Əlcəzair haqqında bütöv təsəvvür yaradırsa, digər istiqamətdə V.Nəsirin yaradıcı imkanları haqqında düşünməni zəruriləşdirir. Çünki bu qədər faktları bədii boyalarla təqdim edə bilmək özü böyük qabiliyyət tələb edir. V.Nəsir bu təsvirlərə o qədər şirinlik qatmışdır ki, o yerlərə görməzə-bilməzə vurulursan, valeh olursan. Sanki həmin yerləri gəzib-dolaşmış kimi görünürsən. Budur yaradıcı istedadı. Müasir

dövrümüzdə məhz belə bədii nümunələrə daha çox ehtiyac duyulur.

Bu kitab V.Nəsir yaradıcılığının bir başqa tərəfinə, dramaturji fəaliyyətinə də diqqət yetirməyi zəruri edir. Onun kitabda elə də irihəcmli olmayan iki pyesi («Yenə də qatarda», «Bir elmi-tədqiqat sektorunda») verilmişdir. Hər birisi özünün bütövlüyü və mükəmməlliyi ilə maraqlıdır və müəllifin tipik şəraitdə tipik xarakterlər yaratma bacarığını ortaya qoyur. Onlardan biri «Yenə də qatarda» adlanır. Pyes görkəmli yazıçımız İ.Məlikzadənin xatirəsinə həsr olunmuşdur. Elə də mürəkkəb olmayan kompozisiyada hadisələr əhatəliliyi və dəqiqliyi, məqsədi ifadə edə bilməsi ilə bütövdür. Adından göründüyü kimi qatarda baş verən bir olayın tipik təcəssümü diqqəti cəlb edir. Əsəd, Şiroğlan, Babalı, Əhmədov, Kamal və qatar bələdçisindən ibarət olan bu obrazlarla müasir həyatımızın tipik mənzərəsi canlanır. Qatarda təsadüfən Əsədə, Şiroğlana, Babalıya (kənddə təsərrüfatın məsul işçilərində) yoldaş olan Əhmədov bunların içində bir narahatlıq toxumu səpir. Bu onun görkəmi, rəftarı və hərəkətləri ilə olur. Əhmədovun «mən İcra hakimiyyətinin bufetində işləyirəm. Bufetçiyəm. Sizin rayonun bütün icra başçılarına xidmət etmişəm. Hamısını beş barmağım kimi tanıyıram. Qonşu rayonlardan xəbərlər, söhbətlər də ilk dəfə bizim bufetə gəlib çatır» deməsilə hər şey aydınlaşır. Şiroğlanın isə «əşi, Allah saxlasın, cənab Əhmədov! Bayaqdan ürəyimizi yemişik ki...» söyləməsi isə bir başqa mənzərəni, vəzifə sahiblərinin hansı həyatı yaşamasını gözlərimiz önündə canlandırır. Əsərin süjeti, kompozisiyası nə qədər sadədirsə, oradakı mahiyyət psixologizm bir o qədər dərinidir. Bu gün belə səhnə əsərlərinin yazılmasına və ictimaiyyətə təqdiminə daha çox ehtiyac var.

«Bir elmi tədqiqat sektorunda» pyesində isə yaşadığımız həyatın tamamilə bir başqa tərəfi, vəzifə sahiblərinin iddiaları, mənəm-mənəmlikləri, hər şeyə yuxarıdan aşağı baxmaları, həqarətləri və s. əksini tapır. Bu günümüzün reallığıdır. V.Nəsir bunları bir xülya, fantaziya kimi xəyallarında

yaratmayıbdır. Əksinə, həyatımızdan götürübdür. Belə hadisələr bugünkü mühitimizdə addımbaşdır. Acınacaqlı odur ki, bunlar elm sahəsində baş verir. Diqqət etdikdə digər sahələrdə olanların dəhşətləri yada gəlir. V.Nəsir bir yaradıcı kimi həmin problemləri qabardır. Onu ibrət dərsi kimi təqdim edir. Sektor müdiri Atazadənin şəxsində olanlar, həqiqi elm adamlarının qiymətləndirmə çətinliyi, onların haqlarının tapdanması, Natiq kimilərin elmə gətirilməsi və elmdən başqa hər şeyə qadirlikləri və s. əksini tapır. Etiraf edək ki, bu gün elmə layiqlilərin gətirilməsi çətinliyi var. Mənsəb, vəzifə sahibləri öz qohum-əqrəbəsini, yaxınlarını elmə sıırmaq yolunu tutublar. İstedadların, aşağı təbəqədən olanların isə bir qarın çörək pulu qazanmağa başı qarışdırılıb. Budur cəmiyyətimizin ağrıları. Atazadələrin tutduqları yol bundan ibarətdir. V.Nəsir də bütün bunları bir sektorda baş verənlər səviyyəsində təqdim edir. Bu özlüyündə yaradıcının iç ağrılarıdır və cəmiyyət fəvqündə yaşananlardı. Belə olan vəziyyətlərdə hədə-qorxular, təhdidlər, şər-böhtan, pis olan nə varsa hamısı işə düşür. Lakin bütün ağırlıqları öz çiyinlərinə götürən həqiqi elm sahibləri heç nəyə əyilmir. Son olaraq onlar yaxşı bilir ki, nəticə, qalibiyyət onlarıdır. Burada da belədir. V.Nəsir bütün bunları yüksək sənətkarlıq hesabına kiçik bir səhnə əsərində verə bilər.

Kitabda mühüm bir hissəni V.Nəsirin publisistik məqalələri tutur. Son dövr publisistikanın ədəbi mühitdə aparıcılığı məlumdur. Bunun bir sıra köklü səbəbləri var. Ən başlıcası siyasi mühitin diqtəsi ilə bağlıdır. Publisistika bir forma kimi informasiyanın çatdırılmasına, çevikliyə hesablanıb. Siyasi mühitin qarışdığı zamanlarda isə bu forma digər növləri, poeziyanı, nəsri, dramaturgiyanı üstələyir. Sovetlər imperiyasının sön dövrlərindən bu Azərbaycan mühitində də bir aydınlıqla görünür. On doqquzuncu yüzilliyin sonu iyirminci yüzilliyin əvvəllərində də belə olmuşdur. Bir növ mühitin gərginliyi bu formanı aparıcı mövqeyə çıxarır. Azərbaycan publisistikası müasir çağımıza qədər böyük inkişaf yolu keçib. Bütün zənginlikləri ilə düşüncəmizi izləyir. V.Nəsir

publisistikası isə portret oçerk səviyyəsində maraq doğurur. Bu bir növ elmimizin, mədəniyyətimizin böyük ziyalılarına rəğbət, münasibət ifadəsidir. «Mənalı ömürdən məqamlar», «Böyük müəllim, istedadlı təhsil təşkilatçısı», «Görkəmli alim», «Nurlu insan», «Mənalı ömür, işıqlı insan» və s. adlı publisistik oçerkləri Azərbaycan elmində, mədəniyyətində, təhsilində mühüm xidmətləri olan ziyalılardan qiymətləndirilməsinə həsr olunub. Bu gün belə qiymətləndirmələrə bizim ehtiyacımız çoxdur. Çünki gələcəyimiz bu böyük ziyalılarla bağlıdır. Bütün ağırlıqlar həmişə ziyalılardan çiyinlərində daşınıb. Bu gün də belədir. V.Nəsir də bunları nəzərə alıb qiymətləndirmələr aparmış, Azərbaycan elmində, mədəni mühitində xüsusi yeri olan prof. Y.Əsədov, prof. R.Yahyayev, prof. İ. Abdullayev, prof. İ.Cəfərov, Masallıda Boradigah kənd orta məktəbində uzun müddət direktor işləmiş dil-ədəbiyyat müəllimi Nəriman Muxtar oğlu Hüseynov haqqında portret oçerklər yazmışdır. Belə yazıların dəyəri əvəzsizdir. İllah da mühitin ağırlı, zamanın dolaşlıqlarla dolu olduğu vaxtda. İndi Azərbaycan mühitində ziyalı fəci bir həyat yaşayır. Maddi və mənəvi sıxıntılarla sınağa çəkilir. Ancaq haqqında portret oçerklər getmiş bu işıqlı şəxsiyyətlərin, eləcə də bu silsilədən olanların hamısının yeri ucalıq olmalıdır. V.Nəsir də bir yaradıcı kimi bütün bunları görür və onların gördükləri böyük işləri xalqa təqdim etməyə çalışır. Və bu yazılar da özünün aydınlığı, dil zənginliyi, bütövlüyü ilə əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaradıcı mənəvi borcudur. V.Nəsir də bu borcu ləyaqətlə yerinə yetirir. Son olaraq bir məqama da diqqət yetirim ki, V.Nəsir hansı formada düşüncələrini ifadə etməsindən asılı olmayaraq həmişə üslubuna sədaqət göstərən yaradıcılardandır. Onun istər publisistikasında, səhnə əsərlərində, istərsə də nəsrində xalqdan gələn bir sadəlik, xalq ruhunun aparıcılığı var. Bu səbəbdən də V.Nəsir yaradıcılığı təsirli və seviləndir. Belə bir sevgini qazanmaq isə hər kəsə nəsib olmur.

Vaqif Nəsir. «Ömrün qürbət payı».

Bakı, ADPU, 2011, səh.5-12

MƏDƏNİYYƏT, TARİX VƏ BƏDİİ YADDAŞ

Şərqi dünyasının böyük zəka sahiblərindən Bəyazid Bistami günlərin birində uzaq səfərə gedirmiş. Yolda bir ağacın altında dincəlməli olur. Yorğunluğunu aldıqdan sonra qalxıb səfərinə davam edir. Bir qədər getdikdən sonra görür ki, torbasının üstünə bir neçə qarışqa gəzişir. Onları yurdundan didərgin salmamaq üçün geri qayıdıb həmin ağacın yanına gəlir və əvvəlki yerlərinə ötürüb yoluna davam edir. Bu tipik hadisə Əli Rza Xələflinin «Azadlığın qanı» kitabının əlyazmasını oxuyarkən yadıma düşdü. Eyni zamanda çox-çox uzaq tarixləri, xalqımızın daha çox ağrılarla dolu dəftərdən, yazıdan silinmiş keçmişini düşünməyə gətirib çıxardı. O da yadıma gəldi ki, bu böyüklük, xeyirxahlıq Bəyazid Bistami olanların etdikləridi. Lakin fironların, tiranların tamamilə başqa həyatı, başqa düşüncəsi var. Onların böyük əksəriyyətinin ruhu, düşüncəsi baş kəsməklə, müharibələrlə rahatlanır. İddiaları, təkəbbürləri şəhərlərin, kəndlərin yer üzündən silinməsinə, xalqların kütləvi qırğınına, fəlakətlərə səbəb olub. Məşhur sərkərdə Antey deyirdi ki, mənim üçün yer üzündə ən yaxşı musiqi döyüzlərdə at kişnərtisi, qılınc səsidir. Bütün fəlakətləri, qan-qadaları tarixin daş yaddaşı hansısa yazıda, bayatıda, nəğmədə tamlığı ilə saxlamaq gücündə deyil. Bizə gəlib çatanlar olanlardan çox azdı, bəlkə də mində birindən də azdı. Məhz bu səbəbdən də neçə illərdi Azərbaycanımızın tarixini yaza bilmirik. Yazdıqlarımızda isə az keçmir ki, min cür problemlə qarşılaşırıq. Özündən qat-qat çox söz-söhbəti ortaya çıxır. Ancaq bir məsələ var ki, necə olur-olsun xalqımızın həqiqi tarixini əks etdirəcək bir kitabı ortaya qoymalıyıq. Hansı kitab ki, bundan sonra mənbə kimi hamımız tərəfindən qəbul olunsun. Buna hamımızın ehtiyacımız var. Qaranlıqlar üstündən örtüklər götürüləndə, dolaşlıqlar aradan qaldırılındə, yad əllərin uzanmasının qarşısı alınanda bu tarix kitabımız ortaya çıxacaq. Bu isə özümüzdən asılıdı. Əminəm ki, gec-tez bu baş verəcək. Necə ki, Babəkin heykəlinin qoyulması xəbəri reallaşdı. Bu xəbər bütün

Azərbaycan boyu şimşək kimi çaxdı, ürəklərə sevinc səpdi. Əli Rza Xələflinin «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub» poeması həmin sevincin, azərbaycançılığın harayıdı. Həmin poemanı və poemadan öncəki yazını kitab əlyazmasından xeyli əvvəl «Kredo» qəzetinin səhifəsində (10 sentyabr, 2011-ci il, № 30 (650), 17 sentyabr 2011-ci il, № 31 (651) oxumuşdum. Doğrusu, Bakı şəhərində görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin abidəsinin ucaldılması haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin sərəncamını da (6 sentyabr, 2011) elə «Kredo» qəzetinin səhifələrində oxudum. Sevindim. Ancaq sevindim demək çox azdı. Qələbəmiz kimi başa düşdüm. Və düşündüm ki, bu Azərbaycan xalqının, bütünlükdə türkün yaşarlıq ruhunun oyanışıdır. İtirilmiş torpaqlarımızın, Qərbi Azərbaycanımızın, Qarabağ uğrunda savaşımızın yeni sferaya daxil olmasının başlanğıcıdır.

Azərbaycanımızın taleyi kimi, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin taleyi də ağrılarla, problemlərlə doludur. Biz bu gün islam mədəniyyətindən danışırıq. Onu da etiraf edirik ki, islam mədəniyyəti təkcə ərəblərin yaratdığı mədəniyyət deyil, bütünlükdə islam bayrağı altında birləşən xalqların mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət bizə, bütünlükdə bəşər sivilizasiyasına özünün əvəzsiz töhfələrini verdi. N.Qoqol islam mədəniyyətini nə Şərqdə, nə də Qərbdə görməmiş möcüzə hesab edirdi. Və xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, ərəb-islam maarifi nəinki yunan elminin qalıqlarını mənimsədi, hətta elmlə elə alovlu və uğurlu məşğul oldu ki, Avropa xristianları özləri onlardan öyrənməyə başladı. Etiraf edək ki, bütün bunlar indi də tərəfləri ilə görünür. Ancaq söhbət Azərbaycan tarixinin ərəblərin gəlişi ilə bağlı qanlı-qadalı səhifələrindən gedəndə bir sıra müəmmalar, suallar ortaya çıxır. Bu ərəblərin məhv etdiyi mədəniyyətlə, məişətlə, bədii düşüncə ilə bağlı olan qaranlıqlardı. Heç şübhəsiz, biz o qaranlıqları axıra qədər açmağa bilməyəcəyik. Olan bircə ondan ibarətdir ki, ərəblər zamanında işğalçılıq siyasəti yeridib və öz mədəniyyətlərini mənimsədiblər. Biz də həmin mədəniyyəti qəbul etmişik. Hətta onu nəinki yaymaq, yaşatmaq rolunu tutmuşuq, bayrağımıza da bir dəyər,

xalqımızın spesifiklik, özünəməxsusluq, ifadə faktı kimi gətirmişik. İslam mədəniyyətinə, bütünlükdə Şərqi mədəniyyətinə böyükdən böyük dühalar, istedadlar vermişik. Məsələ bunda deyil, bizi düşündürən bir ağırlı yerimiz var. O da ərəblərin yeritdiyi siyasət, əvvəlki mədəniyyəti məhv etmə ilə bağlıdır. Bu ağırların ifadəsi kimi təkcə onu demək kifayətdir ki, «Avesta» ilə sonrakı çağ əlimizə gəlib çatan yazılı ədəbiyyat nümunələrinin arasında təxminən on dörd əsrlik bir zaman var. Həmin min dörd yüz illik zamana aid bir dənə də olsun nümunə, yazı abidəsi gəlib çatmayıbdı. Suallar doğur, görəsən «Avesta» kimi abidəni yaradan məmləkət, Zərdüşt kimi şairi olan xalq hara getmişdi? Bəlkə bədii düşüncənin mövcudluğuna xitam vermişdi? Bir məsələni də qəbul etməliyik, əgər zərdüştliyin başlanğıc kimi Urmiya gölü, onun ətrafı ilə bağlılığını təsdiqləyiriksə, və müqəddəs yer olduğunu deyiriksə, onda «Avesta»-nı şübhə altına almaq, mübahisə faktına çevirmək artıqdı. «Avesta» özü bir abidə kimi özünə qədərki və özündən sonrakı ictimai, siyasi, fəlsəfi, mədəni, ədəbi proses haqqında geniş bilgi verir. Çünki belə bir möhtəşəm abidə birdən-birə yarana bilməzdi. Bunun üçün şərait və mühit lazım idi. Məhz «Avesta» həmin mühiti sərgiləyir. Bu özlüyündə aqlın dərk edə bilmədiyi amansızlıqdı. Ərəblərin bizim mədəniyyət tariximizə vurduğu zərbədi. Məhv etdiyi mədəniyyətlə, məişətlə, bədii düşüncə ilə bağlı olan qaranlıqlardı. «Avesta»-nı kahinlər qorudu. Yazılı olanlar yandırıldı və təzədən yaddaşlardan yazıya gətirildi. Ancaq bütünlükdə hər şeyi yaddaşlarda sabahlara daşımaq, özü də yüzillər boyu daşıyıb yaşatmaq olmur. Hansı ki, siyasi ideologiya ardıcıl və prinsipial şəkildə onları silmək, yox etmək yolunu tutur. Mənbələr mağların, zərdüştlərin hakimiyyətinin demokratiyaya əsaslandığını söyləyirlər. Təkcə bir faktı qeyd edim. Bu, Əbdürrəhman Caminin söylədiklərindəndi. Orada deyilir ki, tarixdə yazılmışdır ki, dünyanın hakimiyyəti beş min il mağların və atəşpərəstlərin əlində olmuşdur. Səltənət ona görə bu xanədanın əlində bu qədər çox qalmışdır ki, onlar rəiyyəyə zülm etməmiş, onlarla ədalətlə rəftar etmişdir. Ə.Caminin söylədiyi bu fikirlər haqq-ədalət nizamının zərdüştlikdə nə qədər

uca tutulduğunu göstərir. Bu gün isə dünya ədalətdən, haqdan çox-çox uzaqdı. Dünyanın ədalət nizamı çoxdan pozulub. Elə islam aləmində də belədir. Çünki islam da bu beş min illik tarixin özündə nəinki yarısını, heç beşdən birini də qoruya bilmədi. Ancaq islamın dəyər kimi yaşarlığı bu dün düşüncələrə hopması ilə ümid doğurur. Burada bir məsələ də var, düşünməli, haqqında danışılmalı ən vacib məsələlərdəndir. Bəlkə də birincisidir. Dediymiz məhv edilmiş ərəblərə qədərki Azərbaycan mədəniyyəti, mədəniyyət abidələri ilə bağlıdır. Bəs onda onun günahını kimin ayağına yazaq? Ərəblərdən əvvəlki mədəniyyətimizi, məişətimizi öyrənmək üçün hara üz tutaq? Bu və bu kimi çox suallar ortaya çıxır. Hələ burada ərəblərin zamanında yaşadılmayan, daha doğrusu, məqsədli şəkildə unudurulan təzkirələrin, cümlələrin, bəyazların verdiyi informasiyadan kənar qalan milli düşüncənin ifadəsi olan mədəniyyət faktlarının günahını neyləyək? Çox yaxşı ki, bu suallara şərait yaradan faktlar, yaddaş nümunələri var. Cavanşirin, Babəkin və bu silsilədən tarixin ayrı-ayrı çağlarında baş qaldıran mübarizlərin savaşı çox nəsnələrdən xəbər verir. Bu qəhrəmanların hamısı tək-cə fərd kimi xarakterizə olunmur, eyni zamanda bütün fəaliyyətləri ilə düşüncə, ideologiya tipi kimi görünür. Və xalqın özünə qədərki (Cavanşirə, Babəkə qədərki olanlar nəzərdə tutulur) zamanın ictimai, siyasi, mədəni prosesi haqqında düşünməni zəruriləşdirir. Əli Rza Xələfli «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub» poeması ilə bir istiqamətdə bu qaranlıqlara işıq tutur. Mövlanə Cəlaləddin Rumi «yoxsulluq və zərurət içində boğulan könüllər dumanla dolu bir evə bənzər. Sən onların dərini dinləmək surətiylə o dumanlı evə bir pəncərə aç ki, onun dumanı çəkilsin və sən də qəlbin rıqqətlənib ruhun incəlsin» söyləyirdi. İndi bizim ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, bütünlükdə xalqımızın islamdan əvvəlki tarixi dumanla dolu bir evi xatırladır. Əli Rza Xələfli haqqında danışdığımız poema ilə həmin dumanla dolu evə pəncərə açıb. Bu pəncərənin açılmasına isə hörmətli prezidentimiz İ.Əliyevin Bakı şəhərində Babəkin heykəlinin qoyulması ilə bağlı tarixi sərəncamı şərait yaradıbdı. Xürrəmilər

hərəkəti, Babək özünə qədərki düşüncənin hadisəsidir. Tarixçilərimiz, şərqşünaslarımız həmin hadisələrin mənbələrdə yaşayan və həm də xəsisliklə deyilən qeydlərini ədəbi-mədəni sferaya təqdim ediblər. Ona görə xəsisliklə deyirik ki, dağlardan enən vəhşi ərəblər Babəki və Babək kimiləri şaqqaladıqları, qanına qaltan etdikləri kimi yüz illər boyunca Azərbaycan mədəniyyətini də şaqqalayıb qanına qaltan etmişlər. Sözün həqiqi mənasında təkcə tarixdən, dəftərdən, kitabdan yox, yaddaşlardan silmək yolunu tutmuşlar. Bu məsələyə bu cür yanaşmışlar. Babək bax bu yolun qarşısının alınması uğrunda iyirmi iki illik savaşa çıxmışdı. Bütün bunlara diqqət yetirəndə görürsən ki, Azərbaycan xalqı hansı ağrıları yaşamayıb, hansı bəlalardan keçməyibdi. Bu gün də həmin ağrılar sonuculanmır. Kitabda poemanın əvvəlində «Babək-milli qürur qaynağı» adlı yazı var. Biz qaynaqlarımızı, islamdan əvvəlki mədəniyyət laylarımızı araşdırmalıyıq. Bəli, Babək milli qürur qaynağımızdır. Bu qaynağın dərinlikləri haqqında xürrəmilər, iyirmi iki illik savaş çox şeyləri deyir. Həmin dərinliklərə baş vurulması isə ən ümdə məsələdir. Oradan nələri gətirsək ulularımıza, tariximizə, özümüzlə hörmətdir. Təkrar deyirik, islam mədəniyyəti bizim, bütünlükdə türkün mədəniyyətinin bir hissəsidir. Haqqında ağız dolusu danışdığımız tarixdi, ədəbiyyatdı, bütünlükdə bu gün milli-mənəvi dəyərlərimizə yerimiz, bayrağımızdan düşüncəmizə, düşüncəmizdən məişətimizə qədər irəliləmiş inam, etiqad toplusudur. Bununla birmənalı olaraq razılaşıırıq. Lakin məsələ bununla da bitmir. Bizim qaranlıqlara bükülü islamdan əvvəlki tariximiz var. Bunun isə çırağı məqsədli olaraq zaman-zaman söndürülmüşdü. Roma imperiyası tarixin elə zamanı gəldi ki, qoşunla, ordu ilə Yunanıstanı işğal etdi. Ancaq işğal olunmuş Yunanıstan özünün böyük mədəniyyəti, elmi, ədəbiyyatı ilə Romanı əsir etdi. Bunu romalılar az keçmədi ki, dərk etdilər. Bədəvi ərəblər də türk torpaqlarına doğru hərəkət etdilər və sözün həqiqi mənasında işğalçılıq siyasəti yeritdilər. Lakin türkün yaratdığı böyük mədəniyyət, dövlətçilik törənləri, məişət əli-qolu bağlı ərəblərin qabağında əmrə müntəzir dayanmadı. Bir istiqamətdə Cavanşirlərlə, Babəklərlə savaşda oldusa, digər

istiqlamətdə əsir olduğu yerlərdə zəngin mədəniyyəti ilə ərəb müstəbidliyini əsir etmək yolunu tutdu. Bunu türkün qəhrəmanlıq tarixi, qəhrəmanlıq dastanları, həsrət, ağrı dolu bayatıları, folklor yaddaşı aydınlıqla göstərir. Əli Rza Xələfli yazır: «Birdən çox təmiz çəkilməmiş Cənubi Azərbaycan mənzərələri – Bəzzin ətəkləri, sal qayalar, sıx kolluqlar könlümü rıqqətə gətirdi, koksüm həyəcanla dolmuşdu. Xınalı qayaların üstündə gözüm qırmızı qan izi axtarırdı. 1200 il bundan əvvəl o qayaların üstünədə döyüşüb qanını axıtmış Azərbaycan cəngavərlərinin daşa dönmüş obrazları, boz, qəzəbli sifətləri, düşməne nifrətli baxışları gözlərimin qabağında bitmişdi.

Babək, Tərxan, Adin və başqaları... Ağlıma da gətirə bilmirəm ki, bir vaxt Babək müqəddəsliyinə, Babək mübarizəsinə kimsə ağız büzə bilər.

Amma çox heyf! Var. Mədəsinə qul olub Babəkə daş atanlar var. Dini fanatizmin bəlkə heç mahiyyətini bilmədiyi, nəticəsini anlamadığı yad təsirlərin altında milli qürur qaynağına – Babəkin ünvanına hədyanlar danışanlar da var» (səh.29). Bir məqamı unutmayaq ki, Babək hansısa xalqı, hansısa xalqın torpağını zəbt etmək üçün döyüşlərə atılmamışdı. O üzərinə gələn fəlakətin, torpaq itkisinin, əsir həyatı yaşamanın, alçalmanın, təhqirlərin qarşısını kəsmək məqsədilə mübarizədəydi. Bu mübarizəyə, bu ölümlərə ağız büzənlərə gəldikdə belələri var və sabah da olacaq. Onlar mənsubiyyətini bilməyənlər, mənliyindən uzaq olanlardı. Səhl Sümbatlardı, onun nəslinin qalıqlarıdır. Bu gün Azərbaycanımız, əsirlikdə olan torpaqlarımız, dədə-baba yurdlarımız ermənilərdən daha çox onlardan əziyyət çəkir. Erməni məlumdu, məlum düşməndi. İçimizə girib xalqı içindən yeyənlərin işi daha ağır, daha dəhşətlidi. Biz ilk növbədə, qələbəyə, uğurlara gedən yolda içimizi bunlardan təmizləməliyik. Babəkə, Cavanşirə xəyanət bizi addımbaaddım izləyir. Ərzurumdan toplanmış bir folklor nümunəsi var. Orada deyilir ki, rus əsgərləri Ərzurum tərəflərə hücum edəndə türklər qəhrəmancasına ölüm-dirim savaşına girirlər. Qeyri-bərabər döyüşdə elə olur ki, bir türk əsgərinin döyüşün qızğın çağında başı kəsilir. Həmin əsgər başını

qoltuğuna alıb ruslara qarşı vuruşu davam etdirir. Və bundan bütünlükdə qoşun təəccüblənir. Bu bir əfsanədi, nə qədər reallıqdan uzaq olsa da bir o qədər reallığa bağlıdı. Vətən sevgisinin nümunəsidir. Bəzz qalasını mən canlı olaraq görməmişəm, ancaq televiziya ekranlarında və Babəklə bağlı filmdə görmüşəm. Ancaq onu lazımı qədər təsəvvürümdə canlandırmışam və həmin iyirmi iki illik savaşı ağılımdan keçirmək məqsədində olmuşam. Onun ağırlığı, dəhşətləri, bütün fədakarlıqları tərəfləri ilə ilk şəhidindən son şəhidinə qədər hamısı içimdən keçib. Sanki həmin savaşı canlı şahidi kimi onları yaşamışam. Və son olaraq düşünmüşəm ki, Azərbaycanımızın nə qədər bəlaları varmış. Tanrı bu xalqı özündən qat-qat böyük dərdlərlə üz-üzə qoyubmuş. Ancaq ulu Yaradan bu xalqa həmin problemləri çözəcək, ağır savaşıardan üzüağ çıxacaq qəhrəmanları, müdrikliyi də veribdi. Bunu da düşünmüşəm. Böyük ictimai-siyasi xadim N.Nərimanov yazırdı ki, vətənin qədrini o kəslər biləcək ki, ruhən, qəlbən onunla birgə olsun, onunla birgə ağlasın, onunla birgə gülsün. Məhz son qərar, Babəkin heykəlinin qoyulması ilə bağlı sərəncam ruhən, qəlbən vətənlə birgə olmağın hadisəsidir. Görkəmli alimimiz, professor Qəzənfər Kazımov (elə haqqını almayanlardan, düşüncəsinə, əqidəsinə görə əziyyət çəkənlərdən biri də odur) yazır: «Babək belə xilas oldu. Növbə Cavanşirindir!» («Kredo» qəzeti, 29 oktyabr, 2011-ci il). Hansı Cavanşir ki, bu savaşı, vətən torpaqlarının qorunması uğrunda mübarizəni Babəkdən təxminən iki yüz il əvvəl aparmışdı. Tarixçilər ərəblərlə azərbaycanlıların ilk qarşılaşmasını 637-ci illə, Sasanilərin paytaxtı Ktesifon yaxınlığındakı döyüşlə əlaqələndirirlər. Həmin döyüşdə Cavanşirin qəhrəmanlığı xüsusi ilə maraqlı doğurmuşdu. Azərbaycana ilk hücumları isə 639-cu illə bağlanır. Ərdəbil yaxınlığında qələbədən sonra (642) ərəblər Dərbəndə doru irəlilədilər. Cavanşirin çevik siyasəti ərəblərin, bizansların, və xəzərlərin arasında məmləkəti qoruyub saxlamağa kömək etmişdi. Lakin yenə də xəyanət əli işlədi. Cavanşir qəsd nəticəsində öldürüldü. Bu böyük sərkərdənin ölümü ilə işlər bitmədi. Xalqın içərisində müharibə, düşməne qarşı vuruş əzmi

yaşadı və Babəkə qədər davam etdi. Babəklə isə yeni bir mərhələyə daxil oldu. Cavanşir bir hökmdar kimi (642-680) xalqı mübarizəyə aparırdı. O özündən əvvəlki və sonrakı ağalara heç cürə boyun əymək istəmirdi. Ona görə də xalqını və məmləkətini müstəbidlərin əsarətindən qorumaq yolunu tutmuşdu. Bu yolun sonu isə qəsd oldu. Lakin azadlıq düşüncəsi zaman-zaman yaşadı. Son olaraq Babək xürrəmi ilə davamlı oldu. Babək bir kəndi olğu kimi başlanmış hərəkata rəhbər gətirildi. Bu mübarizə Cavanşirlə qırx üç il, Babəklə iyirmi iki il davam etdi. Həmin müharibələrin vurduğu zərbələrin nəticəsini təsəvvür etmək kifayətdi. Təkcə onu xatırlatmaq lazımdı ki, Babəklə savaşa beş yüz mindən çox ərəb öldürülmüşdü. Bunu bəzən tədqiqatçılar üsyan kimi qələmə verir. Ancaq üsyan belə olmur. Bütünlükdə xalqın silaha sarılması nəticəsində uzunmüddətli savaqlar başlayır. Başlanğıc etibarilə bəlkə də bunu üsyan adlandırmaq olar. Əgər burada adi kəndlisindən tutmuş ta ən böyük mülk sahibinə, feodalına qədər hamısı burada cəmləşməsəydi bu hərəkat belə geniş miqyas ala bilməzdi. Ona görə də Ə.R.Xələfli çox doğru olaraq vurğulayır ki, «Babək tapındığı mənəvi dəyərlərə görə Azərbaycan xalqının bağrından qopmuş, Azərbaycan torpağının, daşının bir parçası olan, Azərbaycan xalqının bir zərrəsi olan qılınc sahibi, cəngavər olmuşdur.

Babəkin mübarizəsinin gücü təkcə qılıncı ilə bağlı deyildir. Babəkin mənəvi silahı da çox qüdrətli idi və o, türkün qədim Tanrısına güvənirdi» (səh.38). Heç şübhəsiz bu qəhrəmanlıq, azadlıq mücadiləsi öz kökləri etibarilə çox-çox qədimlərə gedir və daha əvvəlki dövrlərin qəhrəmanlığının davamı kimi bir təsir bağışlayır. Burada fiziki gücdən daha çox onu nizamlayan mənəvi qüvvə vardı. Bu xalqın inamı, düşüncəsində zaman-zaman yaşanan əyilməzlik duyğusundan irəli gəlirdi. Göy Tanrısından, onun verdiyi mənəvi və ilahi gücdən gəlirdi. Hansı Göy Tanrı ki, bu gün də xalqın dilində müəyyən məqamlarda, andlarda işlənir. Xalqların, millətlərin bir inam, əqidə altında birləşməsi, savaş yoluna çıxması çətin olur. Lakin bu baş verəndə ortada bir ölümsüzlük də dayanır. Daha doğrusu,

millətin, məmləkətin yaşarlığı başlayır. Türkün tarixində belə hallar olub. Biz bunları Babəkdən əvvəlki və sonrakı çağların prosesində də izləyə bilirik. Düzdü, daha qədimlərə getdikdə bu izləmə çətinləşir. Ancaq yenə də mümkündür. Dastanlarımızın bu mənada dəyəri böyükdü. «Yaradılış», «Şu», «Ərqənəkon», «Boz qurd», «Köç», «Törəyiş», «Edige», «Çorabatır», «Uralbatır», «Manas», «Alpamış», «Oğuz Kağan», «Canqar», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm» və s. bu silsilədən adını çəkmədiyimiz dastanlarımız var. Bunlar dastan ənənəsində bir sistem təşkil edir. Mahiyyət etibarilə türkün tarixini, qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişini əhatə edir. Burada mühüm bir hissə islama qədərki ənənənin, düşüncənin yaşarlıq və qoruyuculuq məsələsidir. Dastanlar bir missiya kimi həmin izləri özündə saxlayır. Bəlkə də saxlayır demək çox azdı, yaşatmaq funksiyasını yerinə yetirir. Bu dastanların hamısı «Yaradılış»dan «Qaçaq Kərəm»ə qədər türkün tarixidir. Onların bir qisminin tarixi, meydana gəlmə və formalaşma zamanı xeyli qədimlərə gedib çıxır. Ancaq sonrakı çağlarda tarixin və zamanın, siyasi mühitin əlavələri var. Bu əlavələr folklorşünaslıqda bəzən dastanların islam variantı kimi də qeyd olunur. Yeni ideologiyanın xarakterində həmişə köhnəni inkar etmək məsələsi var. Məhz islamın gəlişində də bu özünü göstərdi. Bir növ islam fanatizmi özünə qədərkiləri məhv etmək, hər şey məndən başlanır funksiyasını yerinə yetirmək yolunu tutdu. Bu məsələdə elə məqamlar, tərəflər oldu ki, yüzə-yüz yerinə yetirilmədi. Xalqın gen yaddaşından, özgürlüyündən gələnlər çətin qarşıdurmalara gətirib çıxardı. Xürrəmilərin böyük hərəkəti, iyirmi iki illik müharibəsi də həmin barışmamazlığın nəticəsi idi. Çünki xürrəmilərə qədər bu savaşların neçə-neçə dalğası olmuşdu. Ərəblərin hər gəlişində böyük itkilər, qarşıdurmalar yaşanmışdı. «Kitabi-Dədə Qorqud»da olan islami artırma, «Oğuz Kağan» dastanının islam variantı həmin düşüncənin variantlarıdır. Hansı ki, ərəblər bütünlükdə üstündən xətt çəkə bilmədiyi məsələlərdə özünükülüşdürmə məsələsinə üstünlük vermişdilər. «Kitabi-Dədə Qorqud»un müqəddiməsindən ta sonuncu boyuna qədər bu hal, islami motivlərin artırılması bir

aydınlıqla müşahidə olunur. Onun üzərindən isə həmin örtüyü götürdükdə bu dastanın türk düşüncəsini nə qədər tərəfləri ilə əks etdirdiyini görürük. Biz mədəniyyətimizin, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin islamdan əvvəlki dövrünün ümumi mənzərəsini tam dəqiqliyi ilə bədii nümunələrdə izləyə bilməsək də dastan yaradıcılığı vasitəsilə lazımı qədər aydınlaşdırı bilərik. Və onu da müəyyənləşdirmək olur ki, bu xətt nə dərəcədə sonrakı çağlarda yaşanır. Bu gün də, dünən də islam fanatizmi var və bunu ən adi məişət faktlarında şeyxülislamın fəaliyyətindən gündəlik məişətimizə qədər olanlarda aydınlıqla görürük. Qorxulusu da məhz bu fanatizmin kütləviləşməsidir. Hansı ki, islam bayrağı altında yüz illər boyu bu fanatizm türkə, onun əski düşüncəsinə qarşı hücumda olmuşdu. Müqəddəs dini kitabımız, «Qurani-Kərim»imiz isə özündə bunları yox, böyük düşüncələri, ideallıqları ehtiva edir. Əli Rza Xələfli də məhz bu mənada «Babək- milli qürur qaynağı» məqaləsini, «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub» poemasını» bu ağrılardan yazmışdı.

Əli Rza Xələfli böyük yaradıcılıq yolu keçmiş və böyük düşüncə sahibi olan yazarlarımızdandı. Bunu birmənalı olaraq etiraf etmək lazımdır. Onun zəngin yaradıcılığı son dövr ədəbi mühitimizin siması, uğurudu. Milli düşüncəmizin itirilmiş, yox edilmək məqsədilə atılmış məkrli addımlara işıq salmaq anlamında onun dedikləri əvəzsizdir. Əli Rza Xələfli yaradıcılığı xalqa, millətə, onun tarixi keçmişinə böyük sevgidən yaranmış yaradıcılıqdır. Müəyyən məqamlarda bu zəngin yaradıcılığa münasibət anlamında söz deməyə ehtiyac duymuşam. Və birbaşa, dolayısı ilə fikirlərimi də söyləmişəm. Ayrı-ayrı müəlliflərin də Ə.R.Xələfli yaradıcılığı haqqında dediklərini izləmişəm. Görkəmli ədəbiyyatşünasımız prof. A.Hacıyevin «Həyat və ədəbi tale» (Bakı, Səda, 2008), «Sənətin işığında» (Bakı, Adiloğlu, 2010) kitabları da Ə.R.Xələflinin bir publisist, yazıçı, şair kimi müasir dövr ədəbiyyatımızda yerini və rolunu açmağa xidmət edir. Böyük şairimiz O.Sarıvəlli «aşiq eldən alar öz nəfəsini» söyləyirdi. Əli Rza Xələfli də ilhamını eldən alan simalardandı. Onun zəngin düşüncəsi bütünlükdə

publisistikasında, epik, lirik əsərlərində cəmləşib. Ulu tanrı onun könlünə bizim milli düşüncəmizi, tariximizin ağrı, göz yaşı, qəhrəmanlıq və sevgi ilə dolu səhifələrini açmaq millətə, xalqa çatdırmaq üçün ilham veribdi. Bu ilhamın isə yorulmağı, usanmağı, məyusluğu, dərdlərin, problemlərin, ehtiyacın içində bezikməyi yoxdu. Mühitin dolaşlıqlarını, izdivaclarını, mənəm-mənəmliklərini, hansısa bir başsızın baş aparmasını o da görür və başqalarından fərqli olaraq daha çılpaqlığı ilə dərk edə edir. Ancaq onun istəyinin kökündə daha vacib, üzə çıxarılib özünü dərkə aparan daha mühüm məsələlər var. Ə.R.Xələfli onları açmağa, bütün tərəfləri ilə xalqın malı etməyə çalışır. «Karvan körpüdən keçir» (Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997), «Baş daşımın yazıları» (Bakı, Zaman, 1998), «Yurdun övladları» (Bakı, Azərbaycan, 2000), «Ocağımızın işığı» (Bakı, Azərbaycan, 2001), «İçərişəhər, daşlar, insanlar» (Bakı, Azərbaycan, 2001), «Həsərət körpüsü» (Bakı, Azərbaycan, 2003), «Sözə doğru» (Bakı, Azərbaycan, 2003), «Dünyanın söz üzü» (Bakı, Səda, 2007), «Araz ağrısı» (Bakı, Təknur, 2007), «Dünya yazana qaldı» (Bakı, Təknur, 2009), «Yaddaşa aparan yollar» (Bakı, Adiloğlu, 2010), «Damcılı» (Bakı, Təknur, 2011), «Bu dünyanın Mehmanısan» (Bakı, Təknur, 2011) kitabları müasir ədəbi prosesimizin uğurlarıdır. Onların hər birisi özündə orijinal düşüncəni ifadə etməklə həmişə sözə, münasibətə, təhlilə ehtiyac doğurub. Bir növ bu istiqamətli yeni fikirlərin, yazıların, kitabların yaranmasını zərurətə çeviribdi. Ə.R.Xələfli yaradıcılığı üçün əsas və başlıca məsələlərdən biri nədən və nə haqda yazmasından asılı olmayaraq milli düşüncə, gen yaddaşı ilə bağlanmasıdır. Bunlar birbaşa və dolayısı ilə bütün yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Bir növ bu düşüncə, xalqın taleyində olanlar onun yaradıcılığını qaynaqlandırır. «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub» poeması da həmin düşüncədən baş qaldırır. Başlanğıcda «Bakı şəhərində böyük Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin abidəsi ucaldılsın. Prezidentin sərəncamından, 6 sentyabr, 2011-ci il» epigraf kimi verilir. Prof. Q.Kazımov «Babək qılıncının harayları Əli Rza Xələflinin «Azadlığın qanı» kitabında» məqaləsində yazır: Mən

bu məqamda yalnız «Afərin» deyə bilirəm: Bakı şəhərində Prezidentin fərmanı ilə Babəkin heykəli ucaldılacaq! Mən də bu fikirlərə qoşulub afərin, min afərin deyirəm. Ə.R.Xələflinin poemasının başlanğıcında ikinci bir epigraf da var. Bu «tanrı ədalətsizləri beş dəfə bağışlasa belə, ədalətsizliyə haqq qazandıranları bir dəfə də bağışlamaz». Bu böyük sözdü və bütün Azərbaycanımız boyu düşüncəmizə, kitablarımıza, dəftərlərimizə yazılmalı olan fikirdi. Birmənalı olaraq etiraf edək ki, bugünkü dünyamız, daha çox isə bizim Azərbaycanımız həmin ədalətsizliyə haqq qazandıranların, boğazdan yuxarı söz deyənlərin, hər cür əyriliyə, saxtakarlığa şəxsi mənfəəti naminə imza atanların əziyyətini çəkir. Xalqın tarixi və tarixi taleyi həmin dərinliklərdən dolaşa-dolaşa günümüzdə qədər gətirilib çıxarılmışdı. Məhz bu səbəbdən də Əli Rza Xələfli «ehey, doqquzuncu əsr» deyə müraciət edir. Həmin doqquzuncu əsr ki, xalqın ən şərəfli, ən ağırlı zamanı, milli mənlük düşüncəsi ilə bağlı olan tarixidir.

Ehey, doqquzuncu əsr, sənə salam var,
İndiki zamanın, əsrin adından.
Ruhumda, canımda Babək qallam var,
Yəqin ki, çıxmayıb hələ yadından.

Ehey, ötmüş zaman, eşidirsənmi?
Sağalmaz yaranın, dərdin çarəsi.
Hardadı ruhların – sağmı, əsənmi
Doqquzuncu əsrin tarix dərəsi?

Bu misralarda böyük bir tarix və o tarixin doqquzuncu əsrdən bu yana olan ağırları var. Ə.R.Xələflinin ehey müraciətində hər şey aydınlığı ilə görünür. Həmin ehey yaşadığımız iyirmi birinci əsrin ikinci onilliyinin başlanğıcından doqquzuncu əsrə qədər bütün olanları öz sədaları altında ayağa qaldırır. Ona şahidlik edən, o ağırları övladları qədər çəkən yurd yerlərinin onsuz da qaysaqlanmayan yaralarının üstünü təzədən açır. Bu ehey Babəkin sonuncu dəfə qılınc çalmasına, sonuncu zərbəni vurmasına, kəsilən qollarına qədər gedib çıxır. Bu ehey min iki yüz illik bir zamanın eheyləridi. Ə.R.Xələflinin doqquzuncu

əsrə salamları təsadüfi səciyyə daşımır. Doqquzuncu əsr bizim üçün bir istiqamətdə bəlalarımızın başlanğıc nöqtəsidirsə, digər istiqamətdə xalqın özünü ifadəsinin ən şərəfli zamanıdır. İyirmi iki illik aparılan müharibənin nə demək olduğunu təsəvvürdə canlandırmaq kifayət idi. Bu özlüyündə xalq hərəkəti, dünyagörüşlərin savaşı, ərəb vəhşiliyinə qarşı aparılan müharibə idi. Böyükdən kiçiyə qədər hamı bu müharibəyə cəlb olunmuşdu. Çünki bu müharibə düşünəndə ki, ərəblərin Azərbaycana ilk gəlişindən təxminən iki yüz il sonra böyük vüsətlə alovlanmışdı. Onda onun mahiyyəti, xalqa qarşı edilən zülm, istismar, təqib tərəfləri tam aydınlığı ilə görünür. Digər tərəfdən bu hərəkətin belə davam olması üçün bütünlükdə yerli feodalların, tayfa başçılarının da qoşulması lazım idi. Və heç şübhəsiz belə də olmuşdu. Ola bilsin burada başlanğıc kimi yerli feodalların zülmünə qarşı da etiraz olmuşdu. Çünki orta əsrlərin əzab maşını insanları hər cür işgəncədən keçirirdi. Bu isə hansısa məqamda üsyanların başlanğıcı demək idi. Ə.Firdovsidə bir məqam var. Orada deyilir ki, I Xosrov hakimiyyətdə olarkən günlərin birində pula ehtiyac yaranır. O məmurlarını əyalətlərə göndərir ki, lazımı pulu yığsın. Bu vaxt bir çəkməçi dövlətə böyük məbləğdə pul verməyi özünün öhdəsinə götürür. Ancaq bir şərtlə verirəm deyir ki, mənim oğluma oxumaq icazəsi verilsin. Xəbəri şaha çatdırırlar. Sasani hökmdarı ehtiyac içərisində olmasına baxmayaraq buna razılıq vermir. Orta əsrlərin faciəsi, bəlası bunda idi. İnsanların təbəqələrə, silklərə ayrılmasında özünü göstərirdi. Bu isə istismara, təqiblərə yol açırdı. Həmin düşüncənin, qşeyri-insani təsəvvürlərin daha məkrli formaları indi də yaşanmaqda, daha məkrli tərəfləri ilə özünü göstərməkdədi. Bu dünyanın əyilmiş, pozulmuş mizanıdır. Babək xürrəmi də həmin pozulmuş nizamı bərpa üçün ayağı qalxmışdı. Ərəblərin bu iki yüz illik rəftarı, münasibəti Azərbaycanda xalqı feodalından kəndlisinə qədər Babək ətrafında, xürrəmi bayrağı altında birləşdirmişdi.

Deyirsən, məlhəmdi vədə də, vaxt da,
Niyə sağalmadı Babək yarası?
Səbrini çeynəyən tale də, baxt da,

Bitirdi gözündən bəbək yarası.

Deyirlər vaxt, zaman hər şeyi yerinə qoyur. Ən ağır yaralara belə dərman olur. Ancaq bizim məmləkətimiz, məmləkətin ağrıları üçün heç bir məlhəmə çevrilmədi. Özü ilə birgə daha ağır bəlaları gətirdi. Xalq öz oğulları ilə ölüm-dirim savaşına girdi. Bu gün də həmin savaş gedir. Qarabağ müharibəsi, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının itkisi, Gürcüstandakı soydaşlarımızın durumu, eləcə də Dərbənd problemi hamısı Azərbaycanımızın yaxın iki yüz ildəki olaylarıdır. Bu hadisələr göstərir ki, tarixin ən ağır dövrlərində belə məmləkətimiz bu cür müşküllərlə qarşılaşmamışdı. Həmin müşküllərin son sferası Nadir şahın ölümündən sonrakı xanlıqların çəkişmələri, iddiaları ilə bağlı olmuşdu. Son olaraq bu daxili ziddiyyətlər, ara müharibələri ölkəni zəiflətməmiş və rus imperiyası tərəfindən işğalla nəticələnmişdi. Çar Rusiyası, sovetlər imperiyası, eləcə də fars rejimi bütün varlığı ilə məmləkətimizi sarsıtmaq, milli düşüncəmizi transformasiyaya aparmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar. Bu məqsədlə sanki yüz illərlə çəkəcək proqram hazırlamışlar. Ancaq o xalqlar qorxsun ki, onun tarixi, milli güvənc yeri olan söykənəcəkləri yoxdur. Azərbaycan xalqı təkrar deyirik ki, bütün tarix boyu savaşlardan keçib. Özünü, dünya insanlıq nizamını qorumaq üçün bir növ mizan-tərəzi olubdu. Bu mübarizənin ayrı-ayrı mərhələlərində Cavanşirin, Babəkin, Alp Arslanın, Şah İsmayıl Xətəinin, Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin, Qaçaq Kərəmin və adını çəkmədiyimiz, tarixin ayrı-ayrı səhifələrində qalan onlarla, bəlkə də yüzlərlə, minlərlə qəhrəmanların mübarizəsi var. Babək var, Bəzz qalası var. Əgər fars rejiminin əlacı olsaydı bütünlükdə Bəzz qalasını, Həştadsər dərəsini, bu yerlərlə bağlı xalqın yaddaşında olanları düşüncəsindən silərdi. Lakin buna nə farsın, nə rusun, nə də hər hansı imperiyanın gücü çatmayacaq. Bu gün Azərbaycanın sərəvətinə arı kimi daraşanlar dünən də eyni yolu tutublar. Nisbətən zəif, maymaq, səriştəsiz, milli hissdən uzaq bacarıqsızları hakimiyyətdə oturtmaqla məqsədlərinə rəvac veriblər. Azərbaycan Babəkdən bəri sökülür, ancaq xalqın düşüncəsindəki mübarizə, savaş ruhu onun məhvinə olan

məqsədlərin həyata keçirilməsinə imkan vermir.

Min iki yüz ilin kədəri, dərdi,
Bəzzin zirvəsində, dağda göynəyər.
Həsretin zər üstə oynayan nərđi
Araz sularında, tağda göynəyər.

Babək, Bəzz, Araz xalqımızın qarsımayan yaralarıdı. Bu yaralar zaman-zaman göyərəcək, savaşı, müharibə düşüncəsini ovxarlayacaq. Neçə ki, xalq düşmən əllərilə vurulmuş yaraları sağalda, itirilənləri geri ala bilməyəcək bu göynətilər də nəsil-nəsil keçib ağırlar doğuracaqdı. Babəklə, Arazla, Qərbi Azərbaycanla, Qarabağ savaşı ilə bağlı yazılanları, kitabları bir yerə yığsaq bəlkə də yüz cildlərlə kitab alınar. Bunların hamısı uzun əsrləri keçib gələn ağırlardı. Yüz dəfə, min dəfə artığı isə insanların qəlbində, düşüncəsində yaşayır. Əli Rza Xələfli də onlardan biri, bütün ağırları, ruhu ilə Babəklə bir olandı. Bu sətirlərləri oxuyanda elə bilirsən Ə.R.Xələfli Babəklə çiyin-çiyinə dayanıb. Qələbələrini sıralayır və sonrakı döyüşün ümumi mənzərəsi haqqında təsəvvürləri bölüşür.

Türkün yatağanı qınından çıxıb,
Sıyrılmış qəzəbdə düşmən önündə.
Göylər gürüldəyib, ildırım çaxıb,
Oğuz Xaqan gəlib Babək donunda.

Şəhrək Cavidana qoşulub gəlir,
Zəncan atlıları, Mərənd elləri.
Xürrəmi gülüşdən soraq gətirir
Babəkin özünə Göyçə gülləri.

Ehey, zaman «dostum», həmənkə türkəm,
Qafqazdan Bəzzəcən ayaq üstəyəm.
Oxatmaz zirehəm, bir odlu kürkəm,
Ayaqdan başacan yanan istəyəm.

Ə.R.Xələflinin bu çağırışı öz emosiyası, sədələri ilə bəlkə də dünyanın o başına qədər gedib çıxır. Bir növ dərđlərimizi, tarixin dərinliklərindən boy atan qüssə-kədərimizi sonuclayır. Və hamımızı – böyükdən kiçiyə bütün məmləkətimizi gələn bəlaya

qarşı dayanmağa səsleyir. Çünki məğlubiyyətimizin, torpaq itkilərimizin, sarsıntılarımızın özümüzdən gələn qorxuları da var. Əks təqdirdə bütün xilafəti sarsıdan Babəkin məğlubiyyəti olmazdı. İyirmi birinci əsri türk əsri də adlandırırlar. Bunun nə dərəcədə reallaşacağını deyə bilmərəm. Bütün dövrlərdə olduğu kimi indi də türkə qarşı böyük savaqlar gedir, onun sarsılması, sındırılması istiqəmətində dəridən-qabıqdan çıxanlar var. Ancaq əmin olmaq lazımdı ki, bunlar müvəqqəti. Türkün gen yaddaşı həmişə böyük-böyük düşüncələri, dünyanın nizamının bərpası üçün qəhrəmanları araya-ərsəyə gətiribdi. Oğuz Kağan, Alp ər Tonqa, Mete, Atilla, Manas, Xan Qazan, Cavanşir, Babək, Alp Arslan, Xan Koroğlu, Şah İsmayıl və s. hamısı bir düşüncəyə, türkün böyüklüyünə kökləniblər. Bu qəhrəmanların bir hissəsi tarixi reallıqdan çıxaraq dastan faktı kimi yaşarlıq qazanıblar. İstər bədii düşüncədə yaşanan qəhrəmanlıqlar, istər real qəhrəmanlar hamısının kökündə türkün qəhrəmanlığı dayanır. Ə.R.Xələfli də məhz «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub» poemasında bunları deyir. Bu düşüncələr Babəkin Azərbaycanın mərkəzi şəhərində, Bakıda heykəlinin qoyulması haqqında verilən sərəncamdan pərvazlanır. Babək Azərbaycana – Bakımıza gətirilir. Biz bunu çoxdan etməliydik. Azərbaycanda yerli-yersiz kimlərə heykəl qoyulmadı. Hər ötənə qucaq açıldı, adına heykəllər qoyuldu. Ancaq Babək sonraya saxlandı. İndi biz minlərin, milyonların qəlbində min iki yüz il bundan əvvəl ucaldılmış heykəli ucaldırıq. Bu bizim özümüzü dərkimizin yeni sferasıdır. Gec də olsa alqışlayaq. Çünki bu qələbəmizin başlanğıcıdır. Məhz bu səbəbdən də Ə.R.Xələfli bu günü Azərbaycanın toy-düyünü adlandırır.

Səkkiz yüz on altı... Bu həmin ildi,

Babəkin atlanış, döyüş günüdür.

Ehey, doqquzuncu əsr demə heykəldi –

Bu gün Azərbaycan toy-düyünüdür.

Bu misralar poemanın sonuncu bəndidir. Ə.R.Xələfli bu poemada həmin döyüşü, təxminən iyirmi iki illik müharibəni, bütünlükdə xalqın mübarizə tarixi anlamında düşüncələrdə canlandırmağa bilib. Burada Babəkin çağırışı, savaqlardan-savaqlara olan

uğurları, ərəb istilasına qarşı xalqın mübarizə əzmi, Zəncan, Mərənd ellərinin, Təbrizin və s. bir yumruq kimi birləşməsi var. Ə.R.Xələfli bütün bunları tərəfləri ilə öz poemasında canlandırır və son olaraq xalqın mübarizə tarixini bir daha yenidən izləməyin gərəkliyini ortaya qoyubdu. Çünki indi bizim digər zamanlardan fərqli olaraq özümüzü öyrənməyə və təqdimə daha çox ehtiyacımız var. Milli düşüncəmizin, özgürlüyümüzün yolu buradan keçir.

Əli Rza Xələfli yaradıcılığı əhatəliliyi və zənginliyi, hadisələrə çevikliyi, çevik münasibəti ilə daha çox diqqəti cəlb edən yaradıcılıqdı. Onun publisistikası, şeirləri, nəsri haqqında çox söz deyilib, müxtəlif səpkili münasibətlər var. Hamısı bu zəngin yaradıcılığın yorulmaz, usanmaz düşüncənin sirlərini açmağa, hiss və duyğuların dərinliklərində nələrin dolaşdığını təqdimə xidmət edibdi. Ə.R.Xələfli içi hisslə, duyğu ilə dolu olan və onunla yaşaya bilən çox az-az yaradıcılardan idi. Bu duyğular ucu-bucağı görünməyən bir çəmənzarı, gülşəni xatırladır. Hər dəfə də yeni-yeni rənglərlə, bənzərsiz çalarlarla baş qaldırır. «Azadlığın qanı» kitabında toplanan şeirlər hamısı vətən, yurd sevgisinə, bu sevginin tarixin dərinliklərindən bu günə qədər olan ağrıların təqdiminə yönəlibdi. «Söhrab Tahirə məktub» qəsidə-poema», «Kor döyüşü», «Qoca türkə məktub», «Türk oğluna», «Növəmə cavab», «Vətən heykəli» və s. şeirləri hamısı müəllifin vətən sevgisini, ona olan məhəbbəti, yurd ağrılarını əks etdirir. Bu şeirlər «Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub»dan başlayıb «Haqqı bilənlərə» qədər böyük bir duyğular, düşüncələr toplusunu əhatə edir. Bu şeirlər, eləcə də Ə.R.Xələflinin bütün yaradıcılığı vətən sevgisinin, vətənpərvərliyin nümunəsidir. «Kredo» qəzeti onun düşüncəsinin, kimliyinin ifadəsidir. O, ədəbi ictimaiyyətə təqdim etdiyi bu qəzetlə bütünlükdə son dövrün proseslərini təqdim edir. Azərbaycan bədii düşüncəsinin müasir çağımızda hansı əhvali-ruhiyyə ilə yaşadığını ortaya qoyur. Onun, demək olar, son dövrlərdə bütün yazılarını, eləcə də «Kredo» qəzetinin ətrafında hansı mühiti formalaşdırdığını çox diqqətlə nəzərdən keçirməyəm. Son olaraq belə bir təsəvvürə də gəlib çıxmışam ki, müasir dövrdə ədəbiyyatımızın

demək olar əsas ağırlığı «Kredo» qəzetinin çiyinləri üzərində daşınmadadı. Çünki bu qəzet heç nəyə, heç kimə əhəmiyyət vermədən ambisiyalardan uzaq böyük ədəbiyyata xidmət edir. Əli Rza Xələfli isə onun baş yazarıdır. Bütünlükdə poeziyası, publisistikası, bədii nəsr məhz vətən sevgisinin qanadlarında mühitimizi, sözümüzü zənginləşdirir. Onun şeirimizin görkəmli simalarından olan Söhrab Tahirə müraciətləri bu mənada təsadüfi deyildir. Bu müraciətlər ağırları, cənub-şimal ayrılımlarını, parça-parça olmuş məmləkətin dərdlərini deməyə ünvanlanmışdır.

Söhrab Tahir, həsrətlərin dağ oldumu öz yağında,
Gənclik getdi, dərd içində - o çağın da, bu çağın da.

Tanrı çəkmiş qara xaldı Azərbaycan xəritəsi,
Bütövlüyün vüsalına çatıb şair – yanağında.

Alnındakı qırıqları Həştadsərdən keçən yoldu,
Qoca qartal yol gözləyir, həsrət çəkir Bəzz dağında.

Bu müraciətlər təsadüfi olaraq Söhrab Tahirə ünvanlanmayıb. Çünki Söhrab Tahir bizim cənub ağırlığımızdır. Onun üzündə, üzünün cizgilərində bu ağırların ürək parçalayan şırımını var. Həmin ağırların şahidi olan Gülistan (12 oktyabr 1813), Türkmənçay (10 fevral 1828) indi bizim dərdlərimizin, parçalanmamızın başlanğıc nöqtəsidir. Tarixin ağır dolaylarında itirilənlər azmış kimi rus vəhşiliyi ilə fars şovinizmi məmləkətimizi daha dəhşətli problemlərin girdabına atdı. Qardaş bacıdan, ata anadan, oğul-uşaqdan ayrı düşdü. Məhz Ə.R.Xələfli bu ayrılımların birliyini, sonuclanmasını axtarır. Bütövlüyün faktı kimi «bütövlüyün vüsalına çatıb şair – yanağında» deyir. Bu ağırlar Ağabəyim Ağabacının «Yaddan çıxma Qarabağ»ıdır. Böyük şairimiz Səməd Vurğunun «Körpünün həsrəti»di, «Təbriz gözəlinə» olan ünvanlamasıdır. Süleyman Rüstəmin «Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim» müraciətindədir. Əli Rza Xələfli məhz ustadların, sələflərinin zaman-zaman göyərtdiyi və sona çatdıra bilmədiyini ağırları sabahlara, gələcək nəsillərə daşıyır və onun sonuclanması üçün

yollar axtarır. Söhrab Tahirə bu səbəbdən də «alınıdakı qırıqları Həştadsərdən keçən yoldu» söyləyir.

Söhrab Tahir, bu dünyanın üzü bərkdi gözlə hələ,
Bir gün gələr işıq yanar, anaların çırağında.

Ərk qalası incik düşüb, neçə vaxtdı fədailər,
Harda qaldı, gəlib çıxmır ilin, günün bu çağında.

Səttar xanın, Bağır xanın sümükləri sızıldayır
Arzuları şaxta vurdu, qış dondurdu budağında.

Hələ heç nə sonuclanmayıb. Təkrar deyək, qoy o xalqlar qorxsun, vahimə keçirsin ki, onların tarixi, keçmişi yoxdu. Keçmişinə baxanda üz tutulası, söyləniləsi bir güvənc yerini ortaya qoya bilmir. Azərbaycan xalqının tarixi şərəf və qəhrəmanlıqlarla doludur. Cavanşiri, Babəki, Alp Arslanı, Xan Koroğlusu, Şah Xətəisi, Səttar xanı, Bağır xanı, Bəzz qalası olan xalq bütün ağrılardan bu anımlarla, tarixinin şərəf və şöhrət səhifələri ilə keçəcəkdir. Məhz ona görə də Ə.R.Xələfli «bu dünyanın üzü bərkdi gözlə hələ, bir gün gələr işıq yanar anaların qucağında» söyləyir. Bu sözlərinin isə mahiyyətində qəhrəmanlıq, xalqın mübarizə əzminin yaşarlığı dayanır.

Ürəyimdə bir kitab var – Vətən adlı, dərd qoxulu,
Qoy el görsün nə yazılıb bu kitabın varağında.

Qoca dərviş, tut əlimdən haray salaq Vətən boyu,
Baş əyərək Xətəiyə – Səfiəddin ocağında.

Kəmanəni çəkmisənsə geri dönməz bir də oxu
Söhrab Tahir, ehtiyatın varmı sənəin sadağında.

Əli Rza Xələflinin ürəyində olan kitabın göründüyü kimi adı Vətəndir. Bu kitab hər bir azərbaycanlının, dünyaya yenidən qədəm basacaq və yenidən qədəm basmış gəncin ürəyində olan kitabdır. Onun yazıları sonsuz sevgidən, istəkdən yoğrulub. Genlə, yaddaşa atadan oğula, qıza ötürülür. Ə.R.Xələfli həmin kitabın dərd qoxuyan səhifələrini, min illər boyu səpələnmiş ağrılarını içindən keçirir və təzədən sözə, yazıya gətirir. Onun ilk

yazısından bugünkü son yazısına qədər hamısı nə varsa bu sevgidən keçir. Əks təqdirdə bu qədər duyğuya, hissə köklənmək olmazdı. Ə.R.Xələfli burada «qoca dərviş, tut əlimdən haray salaq vətən boyu» müraciətini də edir. Orta çağlarda xalqın özgürlük missiyasını, bütünlükdə ictimai, siyasi, mədəni düşüncəsinin ifadəçisi funksiyasını dərvişlər yerinə yetirmişlər. Onların tarixi missiyasında bütün tərəfləri ilə genetik yaddaşın qoruyuculuğu və gələcəyə ötürülməsi var. Ə.R.Xələfli də məhz bu tendensiyadan çıxış edərək problemlərin başdan aşdığı, çözülmədiyi və çözülmək bilmədiyi vaxtda «qoca dərvişə», ustad S.Tahirə üz tutması təsadüfi deyildir. Çünki S.Tahir ağırları, Araz dərini, vətən həsrətini bütün tərəfləri ilə yaşayıb və içində də yaşamadadı. Bu azmış kimi həmin dərnlər sonuclanmamış üzərinə Qərbi Azərbaycan, Qarabağ itkisi də əlavə olundu. Lakin sonda Ə.R.Xələflinin içərisində göyərən duyğu, savaş ruhu onu hələ qəm eləməməyə çağırır. Və son olaraq deyir:

Qəm eləmə, Söhrab Tahir, hardan baxsan görünürsən,
Əbədiyyət heykəlisən Azərbaycan torpağında.

Bəli, Azərbaycan xalqının tarixi taleyi bütün zamanlarda əbədiyyət heykəlləri yaratmadan keçib. Hansı heykəllər ki, bütün ruhu, düşüncəsi, varlığı ilə vətən sevgisi, Azərbaycan sevgisi ilə yoğrulubdu. Söhrab Tahir, eləcə də «Azadlığın qanı» kitabının müəllifi Əli Rza Xələfli bu gün öz əqidəsi, mübarizəsi, sözü ilə adını həmin sıralanmaya əlavə edir. S.Vurğun şeirin təsir imkanlarından, ecazkarlıqlarından danışarkən bir məqamı xüsusi vurğulayaraq «yalnız şeirin dili belə danışır, onun hikmətində Tanrının gücü var» söyləyirdi. Əli Rza Xələflidə isə bu güc daha aydın, daha rəngarəng, tərəfləri ilə görünür. Elə ona hikməti də, bu sevgini, dərnləri də deməyi, zamanlara çatdırmaq missiyasını Tanrı vermişdi. Onun «Azadlığın qanı» kitabı başqa kitablardan fərqli olaraq vətən, yurd, torpaq, millət, xalq sevgisinin birbaşa ifadəsinə yüklüdü. Düzdü, bu məhəbbət, vurğunluq müəllifin bütün yaradıcılığında aparıcı istiqamət kimi özünü göstərir. Ancaq burada müəllif məhz vətən dərnlərinin ağırlarını əks etdirəcək nümunələri verməyi bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdu. Çünki bu gün belə şeirlərə, yazılara

ehtiyacımız həddən ziyadədir. Parça-parça olmuş məmləkətimiz, sonu görünməyən uğursuz Qarabağ savaşı, Göyçə həsrətimiz, bütünlükdə Qərbi Azərbaycan itkilərimiz bizim hər birimizin sinəsində bir yaradır. Ə.R.Xələfli demişkən «bir quruşa dəyməyənlər məmləkəti bada verdi»lər. Bax dərd budu, hansı dərd ki, zaman-zaman göynərtisi xalqın sinəsində dağa çevrilib və çevriləcək. O dağın isə səbəbkarları sözün həqiqi mənasında «bir quruşa dəyməyənlər»di. Bəli, biz onu da bilirik ki, düşmən qəvi, amansızlığı yerə-göyə sığan deyil. O amansızlarla gizləndə sövdələşənlər, qarnı naminə milləti güdaza verənlər nəsil etibarilə kökü ləkəlilərdi. Azərbaycanı hərraca qoyanlardı. Məhz bu səbəbdən də Ə.R.Xələfli «kor döyüşü gedir neçə yüz ildi» (nümünə «Kor döyüşü» şeirindən götürülüb) söyləyir.

Kor döyüşü gedir neçə yüz ildi,
Bəbəklər oyulur, gözlər tökülür.
İmanlar, gümanlar... bəlkə düzəldi,
Bəlkələr içində Vətən sökülür.

Bəli, birmənalı olaraq etiraf etməliyik ki, Vətən bu gün də sökülmədedi. Özü də əvvəlki zamanlarda olduğundan daha çox. Bütün varı-dövləti, yeraltı, yerüstü olanları ilə sökülür. Ən dəhşətlisi isə millətin mənən, daxilən sökülməsidir. Azərbaycanın müstəqil dövlətini xalq sovet imperiyasının caynağından qopardı. İndi qarşıda başlıca olan bu təhdidlərin, təqiblərin, talanların qarşısını almaqdı, məkrli əlləri tariximiz, bugünümüz, sabahımız naminə qılınc kimi kəsməkdi. Bunu etməyimizdən çox şey asılıdır. Belə olan halda «bizim suyumuzda min ildən bəri düşmən dəyirmanı üyüdür bizi» düşüncəsi olmayacaq. Səhli sümbatların, kimlərin, kimlərin nəvə-nəticələrindən içimizi təmizləməliyik. Bu bizim başlıca və baş düşüncəmiz olmalıdır. «Nəvəmə cavab» şeiri digər şeirlərində olduğu kimi, Vətən sevgisi, vətən ağırları ilə doludur.

Sonu görünməyən bu qeylü-qalın,
Cavabı köksündə müşkül sualın;
Bir zaman göylərdə süzən qartalın,
Lələk-lələk sınıyan qanadı Vətən.

Xürrəmi gülüşü dodaqda donan,
Qarabağ odunda alışan, yanan.
Kərkükü ağlayan, Təbrizi qanan
Çağlayan Arazın qan dadı Vətən.

Əli Rza Xələfli yaradıcılığı son dövr ədəbi mühitimizin ən çox sözə, təhlilə ehtiyac doğuran yaradıcılıqdır. Çünki burada böyük söz və ona xidmət var. Onun bütün yazılarında nəzərə çarpan sevgi genlə, yaddaşa, xalqa, millətə böyük məhəbbətlə dolu olan vurğunluqdu. Bu səbəbdən də o, xalqın qanlı-qadalı səhifələrinə müraciət edəndə, hansısa tərəfini yazıya gətirəndə ağlamır, ümitsizliyə qapılmır, əksinə özü həməən savaşıq qəhrəmanına çevrilir və bütünlkdə xalqı qələbəyə, usanmamağa səsləyir. Özü isə öndə sıyrılmış qılınc kimi görünür. Onun misralarından Cavanşirin son andakı ıztirablarının, Babəkin kəsilən qolunun, Nəsiminin soyulan dərisinin, Cavad xanın bədəndən ayrılan başının qanı axır. Kərkükün, Təbrizin, Zəngəzurun, Göyçənin, İrəvanın, son olaraq Qarabağın cadar-cadar olmuş sinəsinin ıztirabları təkülür. Bu ağrıların, əzabların içində başlıca olan bir sevgi var, bu Vətən sevgisidir. Məhz bu sevgi ilə tarixi, tarixi yaddaşı oyadır. Məmləkəti, onun övladlarını həmin dərinliklərə doğru daşıyır. Əli Rza Xələfli «Azadlığın qanı» kitabında bunlarla görünür. Mübarizəmizin, Vətən sevgisi ilə yaşamağımızın, sözümüzün nümunəsinə çevrilir.

Əli Rza Xələfli. «Azadlığın qanı».
Bakı, Təknur, 2011, səh.124-157.

«ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİNDƏN MÜHAZİRƏLƏR»

Son dövr ədəbi prosesdə nəzərə çarpan istiqamətlərdən biri sırf nəzəri məsələlərlə bağlı olan araşdırmalardır. Bu səpkili araşdırmaların mühüm bir qismi tələbə auditoriyası üçün hazırlanmış dərs vəsaiti, metodik vəsait və dərsliklərlə bağlıdır. Onu da əlavə edək ki, dərslik və dərs vəsaiti yazmağın özünün çətinlikləri var. Burada təkcə faktları bilmək, nəzəri məsələlərə bələd olmaq, çoxlu sayda kitablar müəllifi kimi tanınma kifayət etmir, eyni zamanda tələbə auditoriyasına bələdlik bir istiqamət kimi başlıca rol oynayır. Demək olar biri digərini tamamlayır. Son dövrlərin dərslik ənənəsi də bunu göstərir. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, bu dərsliklərin böyük əksəriyyətində alınmamazlıq var. Bunun isə köklü səbəbləri mövcuddur. Ona görə ki, Azərbaycanımızın bu gün problemlərlə dolu olduğu, iqtisadi və siyasi böhranın sovuşmadığı zamanda dərslik məsələsində də bir böhran, dolaşıqlıq yaşanır. Ara elə qarışıb ki, nəyin harada olduğunu və necəliyini deməyin çətinliyi yaranıb. İş işbilənlər deyil, işbazlar görür. Auditoriya ilə bir gün də bağlı olmayanlar və yaxud da bu sahədə heç bir şəristəsi olmayanlar dərslik yazmaq iddiasına düşür. Və son olaraq bu gün kabus kimi hökm sürən qarışıqlıq yaranır. Bu təkcə ədəbiyyatı deyil, bütövlükdə elmin digər sahələrini də əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin «İctimai və humanitar elmlər: zaman və məkan kontekstində baxış» («Xalq qəzeti» 9 dekabr 2009-cu il) adlı məqaləsi bu baxımdan mühüm dəyər kəsb edir. Daha doğrusu, müasir problemlərin tüğyan etdiyi, qarşısının alınmalı olduğu bir vaxtda yazılmışdır. Bu bizə xəbərdarlıq və son hədd kimi görünür. Bəlkə də bu yazı bir qədər gecikmiş yazıdır. Ancaq bütün istiqamətlərdə iddianın, özbaşınalığın, mənəmmənəmliyin, hərisliyin bir sonu olmalıdır. Hörmətli akademikimizin yazısı bu sondan əvvəlki xəbərdarlıqdır. Ancaq bir şeyi də unutmayaq ki, belə özbaşınalıklar, meydansulamalar, biganəliklər prezident administrasiyasının etimad göstərdiyi şəxslər tərəfindən olur.

Şəxsi münasibətlər, qohumluq, yüz cürə izdivaclar, yuxarıdan, yandan tapşırımlar, kimin adamı olmalar və s., və s. Bəli, bir istiqamətdə bugünkü elmin vəziyyəti acınacaqlıdır. Belə ki, doktoranturaya, dissertantlığa qəbulda və ümumilikdə bütün işlərdə seçim olmalıdır. Ancaq hal-hazırkı şəraitdə bax bu yoxdur, məsələləri kimin qohumu olma, gizlin sövdələşmə, nələr, nələr həll edir. Hətta elə məmurlar, yüksək səlahiyyət sahibləri var ki, beş-altı yerdə vəzifə sahibidir, ayla, illə əməkhaqqına qol çəkdiyi idarəyə gəlməyib, özlərinə həmin işi görmək üçün qeyri-rəsmi nöqərlər tuturlar. Onu da deyək ki, bu məmurların heç biri acından ölmür. Əksinə böyük var-dövlət, bəzəkli maşınlar, villalar sahibidirlər. Aclıqdan, dolanma çətinliyindən gəlsələr nə vardı. Unudurlar ki, ümumi işə, ulu öndər H.Əliyevin min bir əziyyət hesabına qurduğu, və onun ləyaqətli davamçısı İ.Əliyevin ləyaqətlə qoruduğu dövlətçiliyə inamsızlıq toxumu səpirlər. Xalqla özləri arasında uçurum yaradırlar. Və bu uçurumun fərqi də varmırlar. Altı-yeddi aylarla əlləşsən belə həmin məmurların qəbuluna düşmək, hansısa dərdini demək olmur. Rəhbər olduğu idarələrdə özləri ilə xalq, ziyalı arasında Çin səddi düzəldiblər. Bəlkə Çin səddini də aşmaq olar, ancaq o qapıları razılaşdırılmamış açmaq olmur. Məhz hörmətli akademikimizin məlum yazısı və onun təsirində olan tənqidçi A.Əliyevin «Mənəviyyatsızlığın da sonu olarmış» («And» qəzeti, 31 dekabr 2009) məqaləsi bu vəziyyətdən qurtulmağın həyacanıdır. Digər istiqamətdə unutmayaq ki, bu vəziyyəti aşağılar, kimsəsizlər yaratmır. Ona onların nə imkanları, nə də gücləri çatar. Hamısının başı bir qismət çörəyə elə qarışıb ki, heç başlarını qaldırmağa vaxtları yoxdur. Hörmətli akademikimizin yazısı bir həyəcən təbilidi. Yolun yarısından geri dönməyə çağırışdı. Bir növ elmin, idarəçiliyin bütün incəliklərinə bələd olanın tövsiyəsidir. Bunlar cəzasızlığın hökm sürdüyü şəraitdə olur. Elə məqalədəki giley-güzar da bunu deyir. Halbuki bu giley-güzarı əli heç yerə çatmayan, sinəsi vətən eşqi ilə dolu olanlar edə bilərdi.

Söhbət bir dərs vəsaitindən gedir. Hansı dərs vəsaiti ki, müasirlik, Azərbaycançılıq ideologiyası əsasında yazılmışdır.

Hansı dərş vəsaiti ki, onu uzun müddət auditoriya təcrübəsi olan və kifayət qədər ədəbi ictimaiyyət arasında tanınan tənqidçi Akif Səməd oğlu Əliyev yazmışdır. Kitabın təhlilinə keçməzdən öncə bir sıra məqamlara diqqət yetirək. Bizim fikrimizcə, dərşlik, dərş vəsaiti yazmağın çətinliyi və məsuliyyəti ayrıdır. Onu gərək hiss edəsən, anlayasan ki, mən hansı işə girişirəm. Təkrar qeyd edək ki, belə qarışıq zamanlarda işə bu keyfiyyətlər arxa plana keçir. Təkəbbürlük, mənəmmənəmlilik, mənfi mənada nə varsa hamısı meydan sulayır. Haqlı haqqını itirir. Bir balaca abırı olanlar öz içinə çəkilmək məcburiyyətində qalır. Unutmaq lazım deyil ki, dərşlik nəzəri bilik nümayiş etdirmək yeri deyildir. Burada tələbə auditoriyası, onun anlayacağı dil başlıca olandır. Bundan əlavə dərşlik yazmada kitab qalınlığı deyil, ümumiləşdirmə apara bilmək bacarığı nəzərə alınmalıdır. Son dövrlərdə kərpic böyüklükdə iki, üç cildlikdə dərşliklər çıxır. Daha doğrusu, dərşlik adı ilə Azərbaycan auditoriyaya sınıdır. Bunların qarşısını almağın zamanı çoxdan gəlib. Halbuki ədəbiyyatda F.Qasımzadənin, H.Arashının, M.Cəlalin, M.Rəfilinin, P.Xəlilovun, P.Əfəndiyevin, A.Hacıyevin, V.Vəliyevin və başqalarının yazdıqları dərşliklər var ki, onilliklərlə ölçüləcək yol gəlir və indi də dəyərini itirmir. Bu gün bu ənənənin davamı kimi görünəcək işlər də yox deyildir. Uğurlu dərş vəsaitləri, metodik vəsaitlər yazılır. Onlardan biri bu günlərdə işıq üzə gərən tənqidçi ədəbiyyatşünas Akif Əliyevin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən mühazirələr» (Bakı, ADPU, 2010) kitabıdır. Redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Nurlanə Əliyevadır.

Kitab «Bir neçə söz» başlığı altında yazılmış müəllif sözü ilə başlayır. Burada müəllifin müasirlik, varislik kontekstində məsələyə yanaşması var. Bir növ baş verənlər fonunda etiraf nəzərə çarpır. «Etiraf edirəm ki, ədəbi prosesi səciyyələndirənlərdən bir çoxları kimi bu sətirlərin müəllifi də bəzən düzgün mövqe tutmamış, buraxılmış tarixi səhvlərə müdaxilə etməmiş, siyasi ehkamçılıqdan doğan notlarla kifayətlənmişdir. Çünki sovet ideologiyasının tələbi və təzyiqi ilə milli-mənəvi sərvətlərə münasibət elmi yox, partiyalı olmuşdur»

(s. 3). Tənqidçi bunları deməklə etirafdan keçir. Bu təkcə bir nəfərin yox, bütövlükdə ideologiyaya xidmətdə olan ədəbi tənqidin etirafıdır. Bu cür etiraflar bir qədər çətindir. Ancaq A.Əliyev kimi sözə, haqq işinə qulluq edən cəsarətli tənqidçilər əlahəzrət həqiqətin qarşısında baş əyə bilirlər. Bu hal birinci də deyil. Müstəqillik dövründə çox az, barmaqla sayılacaq tənqidçilərimiz bunu yazıya gətirdilər. Son günlərdə mətbuat səhifələrində hörmətli akademikiz Ramiz Mehdiyevin «İctimai və humanitar elmlər: zaman və məkan kontekstində baxış» adlı məqaləsinin təsirində silsilə yazılar yazılmaqdadır. A.Əliyev də bir tənqidçi kimi məsələlərə özünün münasibətini bildirdi, «Mənəviyyatsızlığın da sonu olmalıdır» məqaləsi ilə mətbuat səhifəsində çıxış etdi. Mövcud vəziyyəti tənqidçi qələmi ilə şərh etməyə çalışdı. Ancaq yeri gəlmişkən bir məsələyə də münasibət bildirək. Hümanitar elm sahəsində olan bütün vəzifə sahiblərini əli çirkəbə bulaşmış bir qrup vəzifə sahibləri ilə müqayisə etmək olmaz. Unutmayaq ki, onlar içərisində millətə və xalqa bütün varlığı ilə xidmət edənlər də var. Bəli, onlar var və həmişə də olacaq. Ancaq böyük kürsülərdə oturub özünü oranın ağası hesab edən bir qrup isə göstərilən etimaddan süni istifadə etməyə çalışırlar. Bunlar da problemlərə rəvac verir, yüksək səviyyədə sözə ehtiyac yaradır. Hümanitar elmlər sahəsində olan bu problemlərin bir qismi ədəbi tənqidin zəifliyindən irəli gəlir. Digər istiqamətdə bir məsələni də etiraf edək. Bu bütün zamanlarda ədəbiyyatın öz işində olması ilə bağlıdır. Həqiqi ədəbiyyat əlahəzrət sözə xidmət edir. O isə öz işindədir. Və bu gün də var, sabah da olacaq. Unutmayaq ki, müstəqillikdən sonra kifayət qədər dəyərli, həqiqi sənət nümunəsi olacaq əsərlər də yaranıb. Eləcə də ədəbi-nəzəri fikirdə, folklorşünaslıq sahəsində lazımı qədər ciddi araşdırmalar aparılıb. Xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması, nəşri sahəsində görülənlər, aparılan bir sıra tədqiqatlar buna nümunədir. Həmin işləri görən, ruhu və varlığı ilə xalqa bağlı olan fanatlar var. Onlar isə bu işbazların çoxaldığı zamanda beşinci, onuncu, yüzüncü cərgədə, arxa cərgədə dayanırlar. Çünki meydanı özlərini göyün yeddinci qatında hesab edən vəzifə sahibləri

tutublar. Necə ki, bəzəkli kabinetlərə, böyük-böyük mülklərə, bütün Azərbaycanın var-dövlətinə sahibdirlər. Təkrar qeyd edək ki, bu yazı (hörmətli akademikimizin məqaləsi nəzərdə tutulur) bütün istiqamətlərdə, eləcə də ədəbi-nəzəri fikirdə həyacan təbili idi.

Və onu da qeyd edək ki, ədəbiyyat, ədəbi-nəzəri fikir öz meyarı, ölçüləri ilə daha çox bəşəriyyətə xidmət edir. Onu milliliklə qovuşduranlar isə qazanır, bir növ bəşəri düşüncənin zənginləşməsinə yön alır. «Müstəqilliyimiz əbədidir» düşüncəsində sözün, ədəbiyyatın, milli məfkurənin, azərbaycançılığın mahiyyətini sərgiləyir. Unutmayaq ki, «yeni ideologiya, başdan-ayağa xalqa, millətə, sənətə xidmət etməyi özünün başlıca meyarı hesab etdi. Çünki onun siyasi və vətəndaşlıq fəaliyyətinin əsası Heydər Əliyev ehtirasının nuru ilə işıqlanıb, insanlarda mənəvi yaddaşın, fəal həyat mövqeyinin, varislik hissənin, xalqla dövlət arasında ünsiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməyə yönəldilmişdir» (s.3). Bu ünsiyyət bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa bu gün də əsas olan kimi yaşanır. Ədəbiyyatla xalq arasında isə xalqın ağrılarını, hamımızı bütövlükdə düşündürən problemləri, içimizi göynədən olayları, milli dəyərləri əks etdirmək baxımından daha çox yaxınlıq müşahidə olunur. Ədəbi tənqid isə birmənalı etiraf edək ki, öz funksiyasını yerinə yetirmək anlamında hələ çox arxada qalır. «Bu da bir həqiqətdir ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının tədqiqi dövründə ədəbi-nəzəri fikirlə bağlı dəyərli elmi araşdırmalar aparılmış – M.Cəfər, M.Arif, M.Cəlal, M.Rəfil, H.Arashlı, A.Rüstəmov, Ə.Sultanlı, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, F.Qasımzadə, Y.Qarayev, M.Məmmədov, B.Nəbiyev, A.Hacıyev, X.Əlimirzəyev, A.Nəbiyev, P.Əfəndiyev, N.Cəfərov, Qəzənfər Paşayev və Q.Kazımov, M.Qasımlı, İ.Həbibbəyli və b. əsərləri, dərslik və dərs vəsaitləri ali məktəblərin filologiya fakültələrində öyrədilir» (s.5). Çünki bu əsərlər müəlliflərin canı, qanı ilə suvarılmış, kitab və şan-şöhrət xatirinə yazılmamışdır.

«Ədəbiyyatşünaslığa giriş», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi», «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»

adı ilə kifayət qədər ciddi və dəyərli kitablar çap olunub. Onlar uzun müddətdir ki, ədəbi ictimaiyyət, bütün Azərbaycan auditoriyası tərəfindən istifadədədir. Hətta bəzilərinin tarixi əlli, altmış illə ölçülür. Müstəqillikdən sonra da bu səpkili əsərlər yarandı. «Hazırkı milli müstəqillik dövründə ədəbi-nəzəri fikrə diqqət və maraq xeyli artmış, son illərdə X.Əlimirzəyevin «Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları» tədris vəsaiti ilə yanaşı, R.Yusifov, N.Qəhrəmanov, R.Əliyev, M.Əliyev və başqalarının ayrılıqda «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» dərslikləri tələbələrin istifadəsinə verilmişdir» (s.6). Bura dərslik yazmaqda böyük təcrübəsi olan, bütün canlı həyatını tələbə auditoriyası ilə bağlayan və ədəbi tənqiddə öz sözü olan professor Abbas Məhəmməd oğlu Hacıyevin də adını əlavə etmək lazımdır. Müstəqillikdən sonra «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi», «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» silsiləsindən yazılan kitablar sırasında onun kitablarının mühüm yeri var. Avropa və dünya ədəbi-nəzəri fikrinə bələd olma, onu özündə əksətdirmə, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinə gətirmə baxımından A.Hacıyevin kitabları əvəzsizdi. Tənqidçi A.Əliyevin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə mühazirələr» kitabı məhz belə bir ənənənin təsiri altında yazılmışdır.

Kitabda «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərsliyinin ilk müəllifi – Mikayıl Rəfilov» başlığı ilə bir yazı da verilmişdir. Bu hissə ədəbiyyatımız, bütövlükdə keçib gəldiyimiz tarix anlamında günümüz üçün örnək olacaq faktlardandır. Necə ki, xalq və onun yaratdığı ədəbiyyat eyni ağırları birgə yaşayıb və müxtəlif səpkidə, ayrı-ayrı sənətkarların taleyində və yaxud da ayrı-ayrı əsərlərin səhifələrində gələcək nəsillərə çatdırıb. Çünki bütün məqamlarda ədəbiyyat xalqdan, onun keçib gəldiyi yoldan uzaq deyil. Əksinə onunla birgə addımlayır. Bir növ ağırların daşıyıcısına çevrilir. Bu yaxın zamanların hadisələrində, məsələn, məşhur 37-ci ilin repressiyalarında aydınlıqla yaşanır. Bu mərhələdə təkcə xalq əziyyət çəkmədi, onunla birgə bütünlükdə tarixi mədəniyyəti, abidələri eyni aqibəti yaşadı. Bəkir Çobanzadənin, Hənəfi Zeynallının, Vəli Xulufunun, Salman

Mümtazın, Hüseyin Cavidin, Mikayıl Müşfiqin və bu silsilədən olan yüzlərlə yaradıcı şəxslərin, münəvverlə vətənpərvər insanların çəkdiyi ağrılar, gedər-gəlməzlik faktı var. Burada eyni zamanda örnək olacaq mənəvi abidələrin üzləşdiyi sıxıntılar var. Unutmayaq ki, bütövlükdə ədəbiyyat qarışıq xalqımız bu tarixi yaşayıb. İndi onlar elə də uzaq olmayan fakt, dövr kimi müasirlərimizin, yaşlı nəslin yaddaşında yaşanır. Bu proses bu və ya digər şəkildə türk respublikalarında daha ağırlı şəkildə yaşandı. Sonrakı mərhələdə isə bir qədər qapalı şəkildə aparılmağa başlandı. Tənqidçi A.Əliyevin ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi başlığı altında verdiyi yazıda həmin ağrıların 1948-ci ilin may ayının 8-10-da keçirilmiş bir epizodu əksini tapır. Daha doğrusu Azərbaycan K(B)P Mərkəzi komitəsinə olan ədəbiyyatla bağlı müzakirənin stenogramı verilir. Buradakı çıxışlar bir növ bir qədər əvvəl, 37-ci ilin ittihamları kimi görünür. Burada sovetlər dövrü ədəbiyyatımızın klassikləri S.Vurğun, M.Hüseyin, Ə.Vəliyev, M.İbrahimov, M.Rəfil, M.Arifin ədəbi prosesə münasibəti, ədəbi tənqidin vəziyyəti müzakirə olunur. M.C.Bağirovun fəal iştirakı ilə keçirilən bu müzakirənin stenogramı o dövrdəki vəziyyət haqqında bütöv təsvir yaradır. Bir növ problemləri ortaya qoymaq, mühiti səciyyələndirmək xarakteri var. Ancaq təkrar qeyd edək ki, o dövr bizim tariximizdi, biz onu yaşamışıq, bütövlükdə məişətimiz, ədəbiyyatımız qarışıq oradan keçib bu günə gəlmişik. Bu gün bizə qüsurlu kimi görünən bütün tərəflərinə baxmayaraq həmin mərhələdə kifayət qədər klassik nümunəyə çevriləcək dəyərli əsərlər yazılıbdır. Bu gün etiraf edək ki, poeziyada S.Vurğun böyüklüyü görünür. Bu poeziya xalqla birgə yaşayacaq, səsi hələ çox yüzillikləri aşacaq bir poeziyadır. Ancaq çox xoşdur ki, ənənələri yaşayır. Zamanında bütün uğurları ilə yanaşı, tənqiddən də keçib. Elə A.Əliyevin «ədəbiyyat nəzəriyyəsindən mühazirələr» kitabında verilən stenogramdakı münasibətlər də bunu aydınlıqla göstərir. Bir məsələni də etiraf edək. Bugünkü ədəbi tənqidin Mehdi Hüseyin çatışmamazlığı var. Yazılan və yazdırılan əsərlər birmənalı olaraq həqiqi tənqiddən keçmir. Ancaq münasibətli yazılar var.

Bəzən ədəbiyyatda kifayət qədər tanınmış, müasir ədəbi prosesin zirvəsində dayanan tənqidçi və yaxud da ədəbiyyat adamından hansısa bir kitab haqqında elə yazıya rast gəlirsən ki, adamın ayağının altından az qala yer qaçır. Halbuki həmin ədəbiyyatşünas da, bütün mühit də onun həqiqi ədəbiyyata aid olmadığını çox yaxşı bilir. Lakin meyarların dolaşığı, baş-ayaq olması son olaraq müəllifi (tərif yazanı) qələmlə üz-üzə qoyur. Son olaraq bugünkü vəziyyət yaranır. A.Əliyevin verdiyi bu yazı (stenoqrama) bir növ bizə, bugünkü mühitə nümunədir. Düzdür, fikirləşmək olardı ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsindən mühazirələr başlığı altında gedən bu dərs vəsaitində belə bir stenoqramanın verilməsinə elə də ehtiyac yoxdur. Bu olsa-olsa ilkin görünüşdə belə ola bilər. Ancaq müasir ədəbiyyatı, ədəbi prosesi, ədəbi tənqidi xarakterizə etmək anlamında bu yazının dəyəri əvəzsizdir. Bizə yaxın olan klassiklərimizin hansı ədəbi mübahisələrdən keçdiyini, ədəbiyyat deyilən nəsnəni necə uca tutduqlarını görmək baxımından örnəkdi. Bu digər istiqamətdə ilk «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərsliyini yazanın, M.Rəfilinin yaradıcı taleyidir.

Kitabda digər bir başlıq da var. Bu «Heydər Əliyevin ədəbi-nəzəri görüşləri» adlanır. İlk öncə onu qeyd edək ki, ulu öndərimiz H.Əliyev təkcə dövlət xadimi, əvəzsiz siyasətçi kimi səciyyələnməməlidir. O eyni zamanda ədəbi prosesə, ədəbiyyata istiqamət verə biləcək dühalardandır. Bunu onun bütünlükdə canlı həyatı göstərirdi. Və çox haqlı olaraq yazılan kitablarda da bu istiqamət aydınlıqla ifadəsini tapır. Elə tənqidçi A.Əliyevin kitablarından biri, «Heydər Əliyev və ədəbiyyatımız» adlı tədqiqatı bu problemin təhlilinə həsr olunub. Bir faktı dəqiq deyək ki, bizdə bu gün H.Əliyev məsuliyyəti, işə yığılı, tələbkərliliyi çatmır. O dahi şəxsiyyətdən öyrənilməli çox şey vardı. Biz onları birər-birər öyrənməliyik. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının 1300 illiyi ilə bağlı keçirilən tədbirdəki çıxışı tarixi hadisədir. Eləcə də digər klassiklərimizin N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, İ.Nəsiminin, M.P.Vaqifin, S.Vurğunun və başqalarının yubiley tədbirlərindəki söylədiyi nitqlər buna nümunədir. A.Əliyev bu bölmədə ulu öndərin ayrı-

ayrı çıxışlarından statlar verir. M.Füzuli haqqında verilən stata diqqət yetirək: «Biz Füzulini təkcə «Leyli və Məcnun» poemasının müəllifi kimi yox, dünya miqyaslı filosof kimi, böyük alim kimi dünyaya tanıtmalıyıq» (s.18). Budur ədəbiyyata bələdlik, şəxsiyyətin böyüklüyü. H.Əliyev bu böyüklüyü ilə ədəbiyyata istiqamət verirdi. Tənqidçi A.Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə bağlı çıxışını ədəbi-nəzəri kontekstdə təhlil edərkən çox haqlı olaraq yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə Heydər Əliyev bütün dünya xalqlarına bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin təməli elə bu eposdan başlanır» (s.19). Bu epos isə özlüyündə mifologi düşüncəyə qədər gedib çıxır. Xatırladaq ki, dil məsələsindən danışarkən ulu öndər Azərbaycan dilinin qədimliyini də bu kontekstdə şərh edirdi. Təkrar edirik, bunu böyük Heydər Əliyev deyirdi. Eləcə də 1999-cu ildə qazaxların görkəmli yazarı Oljas Süleymanova dediyi «Oljas, sən təkcə qazaxlara deyil, azərbaycanlılara da gərəksən» fikri böyük qiymətləndirmədi. Bütün bunları A.Əliyev «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» kitabında bir istiqamət kimi şərh edir. Ədəbi-nəzəri fikirdəki müasir mənzərəni canlandırır. Onu da qeyd etmək ki, bu bölmə ilk dəfədir ədəbi-nəzəri fikirlə bağlı dərs vəsaitlərinə gətirilir. Bu özlüyündə alqışlanmalıdır. Həm də ənənə kimi, dərslik və dərs vəsaitlərində, ayrı-ayrı kitablarda davam etdirilməlidir. İndiki və gələcək nəsllə çatdırılmalıdır. Son dövrlərdə ölkə prezidenti İ.Əliyevin, H.Əliyev adına fondun prezidenti, Azərbaycanımızın birinci xanımı M.Əliyevanın elm, mədəniyyət sahəsində gördüyü işlər, muğamın, daha sonra aşığı yaradıcılığının YUNESKO səviyyəsində qiymətləndirilməsi də bura daxildir.

Daha sonra tənqidçi alim «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin predmeti, tədqiq obyektini və başqa elmlərlə əlaqəsi» probleminə diqqət yetirir. «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ən qədim elm sahəsidir. Bu elmin klassik nümunəsi – Aristotelin «Poetika» əsəri eradan əvvəl IV əsrdə Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Bundan ötən 24 əsr ərzində dünya xalqlarının dilində yüzlərlə milli ədəbiyyat yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyatların milli əlvanlığına

baxmayaraq, onları birləşdirən ümumi cəhətlər vardır ki, bunlara ədəbi dilin, bədii qavrayışın, strukturunun yaradılması və s. proseslər aiddir. Məhz bu cəhətləri ədəbi anlayış və terminləri ədəbiyyatşünaslığın əsaslarını ədəbiyyat nəzəriyyəsi öyrənir» (s.23). A.Əliyev bu bölmədə tələbələrin anlayacağı dildə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin predmeti, tədqiqat obyektı, başqa elm sahələri ilə əlaqəsi məsələlərinə diqqət yetirir. Bundan sonra «Ədəbi nəzəri fikrin formalaşması və inkişafı» bölməsi gəlir. Əlbəttə ədəbi-nəzəri fikir bir günə-beş günə formalaşmamışdır. Bu özlüyündə böyük mərhələni əhatə edir. Necə ki, Aristotelin məlum, məşhur əsərləri böyük ənənənin şərhı olaraq yekun aktı kimi yaranmışdır. Hələ Aristotələ qədər bədii yaradıcılığın uzunmüddətli, əsrlərlə ölçüləcək inkişaf tarixi vardır. «Poetika», «Ritorika» isə onların təhlilindən, mənimsəyib ətraflı izahından ortaya çıxmışdı. Məhz hadisələrə obyektivlik kontekstində yanaşma bir istiqamətdə həmin əsərlərin ömrünü belə uzunmüddətli etmişdir. Bir məsələni də etiraf edək ki, sonrakı mərhələlərdə, eləcə də bu günümüzdə nə qədər nəzəriyyələr yaransa, kitablar yazılsa da Aristotelin dediklərindən bir addım belə o yana gedə bilməyib. Kitablar yazılır, nəzəriyyələr yaranır, ancaq Aristotel ədəbi-nəzəri fikirdə Aristotel olaraq şəriksiz qalır. Demək olar ədəbi-nəzəri fikir onun ətrafında fırlanmaqla məşğuldu. Budur böyüklük. Necə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı F.Köçərlinin dediklərindən o yana uzaqlaşa bilmir. Lakin bir məsələni etiraf edək. Ədəbi-nəzəri fikir bütün mərhələlərdə əlavələrlə, zənginləşmə ilə səciyyələnir. Şərq ədəbi-nəzəri fikrində XI əsr və ondan sonrakı intibah buna nümunədir. X.Təbrizinin, Ö.Gəncinin, E.Miyanəçinin, Ş.Sührəverdinin və adını çəkmədiyimiz onlarla başqalarının xidmətləri danılmazdı. Eləcə də ədəbi-nəzəri fikrin formalaşmasında XVIII əsr də daxil olmaqla ondan əvvəl və sonra Avropadakı vəziyyət, zənginlik faktları var. «Dübonun «Poeziya və rəngkarlıq haqqında tənqidi düşüncələr», Bualonun «Poeziya sənəti» əsərləri tənqid nəzəriyyəsinin yaradılmasında ilk uğurlu addım oldu» (s.33). Həmin vaxtdan günümüzə qədər ədəbi-nəzəri fikir zənginləşmədədi. Bir-birindən maraqlı, əsərlər yaranır. Müxtəlif

istiqlamətli təhlillər aparılır. Bütövlükdə bunlar həmin boyartımını, inkişafı xarakterizə edir. Zamanın sərt ruzigarına davam gətirənlər yaşayır, digərləri, kitab xatirinə kitab kimi yazılanlar isə bir payız küləyində yoxluğa urcah olur. Ədəbi-nəzəri fikir, ədəbiyyat öz inkişafında belə şeyləri çox görüb. Tənqidçi A.Əliyev ədəbi-nəzəri fikrin inkişafını xarakterizə edərkən ədəbiyyatımızda, mədəni mühitdə xüsusi çəkisi, söz sahibi olan N.Paşayevanın «İnsan bədii tədqiqat obyektini kimi» əsərindən maraqlı bir sitat verir: «Bədii ədəbiyyatın – söz sənətinin bütün zamanlar boyu dəyişməz mövzusu, əsas predmeti insan olmuşdur. İnsanın həyatı, əməyi, sevgisi, mübarizəsi, dünya və gerçəkliklə münasibətləri tarix və sosiologiya kitablardan öncə bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Sənətdə insan konsepsiyası hələ dünyanın dərkində mifik təfəkkürün daha güclü və üstünlük təşkil etdiyi zamanlarda formalaşmışdır. Və heç şübhəsiz ki, ədəbiyyatın da sonrakı inkişaf mərhələsi üçün bu meyar rolunu oynamışdır. Sənətdə insan konsepsiyası məhz ədəbiyyatla zamanın müştərəkliyinin bəhrəsi kimi yeniləşir, bədii-estetik dərk səviyyəsində məzmun kəsb edir» (s.31). Doğru olaraq ədəbiyyatı insanlığın kitabı adlandırırlar. Bütün bədii nümunələr bu və ya digər dərəcədə insana, insanlığa xidmət edir. Bunun isə başlanğıcı Nərgiz xanımın dediyi kimi mifik təfəkkürün formalaşması zamanından gəlir. Bizim nəzərimizdə bu bəlkə də həmin formalaşma zamanını çox-çox qabaqlayır. A.Əliyev sonrakı bölmədə, «İntibah və orta əsrlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi» başlığı altında yazıda məsələlərə Şərqi və Qərbi kontekstində yanaşır. Şifahi düşüncədən yazıya qədərki mərhələni və sonrakı çağların hadisələrini ümumiləşdirmələrlə verir. Son olaraq problemi «Yeni milli metodologiya və ədəbiyyat nəzəriyyəsi» bölməsində ümumişəldirir. Marksizmin metodologiya haqqında qənaətlərini, onu dünyanı dəyişdirə bilmək səviyyəsinə qaldırmalarını, sovet metodoloji ideologiyasını, yeni milli ideologiyayı tərifi olaraq müqayisələrlə şərh edir. Bir məsələni xüsusi olaraq vurğulayaq ki, yazıçı, şair hər hansı bədii nümunəni yazarkən metod, metodologiya haqqında elə də düşünmür. Söhbət həqiqi

yazardan gedir. O, düşüncələrini, vermək istədiklərini yazıya gətirməyi fikirləşir. Əsərin hansı səviyyədə ortaya çıxması, alınıb-alınmaması isə bir başqa şeydir. Yazıçı, şair ancaq vermək istədiklərini ortaya qoymağa tələsir. İdeologiya isə tənqidçinin, ədəbi tənqidin təhlilində müəyyənləşir. Bu gün ədəbiyyatımızda yeni yanaşmalar, klassiklərimizə olan münasibət birmənalı deyil. Xüsusilə sovet dövrü yazarlarının əsərlərinin təhlili məsələsi bunu aydınlıqla göstərir. C.Cabbarlının, H.Cavidin S.Vurğunun və bu silsilədən olan başqalarının əsərləri bir zaman sovet ideologiyasına uyğunlaşdırılıb qiymətləndirilirdisə, müasir ədəbi prosesdə bu bir başqa tendensiyadan yanaşmanı zəruri edir. Və həqiqət də bizə daha çox bugünkü yanaşmada doğru görünür. Ona görə də harda, hansı mühitdə olmağından asılı olmayaraq ədəbiyyata ədəbiyyat kimi baxmaq lazımdır. Məhz bu müstəvidə yanaşmalar qazanır. Unutmaq lazım deyil ki, C.Cabbarlı, S.Vurğun harda, hansı mühitdə yaşamasına baxmayaraq öz sözünün, ilhamının qulu olubdu. İlahi sözə xidmət edibdi. Əgər belə olmasaydı bu cür ilhamı biz görə bilməzdik. Mühitin dərkisi isə bir başqa məsələdir. Bu dərkin səhv, doğruluğu ədəbi tənqidin yozumlarıdır. Hal-hazırkı şəraitdə «yeni milli ideologiya tələb edir ki, ədəbiyyatşünaslıq elmi bu əsərləri tədqiq etmə metodları əsasında yenidən araşdırıb saf-çürük etsin. Bu əsərlərin mənfi cəhətləri ilə yanaşı, qabaqcıl ənənələrini, tarixi şəraiti, sənətkarlıq problemlərini günümüzün tələbləri əsasında doğru-düzgün qiymətləndirə bilsin» (s.45). Bu gün ədəbi-nəzəri fikirdə metod anlayışı altında çoxlu istiqamətlər göstərilir. A.Əliyev bunlara da dərs vəsaitində yer verir və auditoriyayı söylənilənlərlə tanış etməyə çalışır. Daha sonra «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi bir elm kimi», «Poetika»nın elmi-nəzəri müddəaları» başlıqları altında məsələyə münasibət var. «Bualonun «Poeziya sənəti» adlı bölmədə adından da göründüyü kimi konkret bir əsərin təhlili aparılır. Klassisizmin bir ədəbi cərəyan kimi meydana gəlməsi, Fransada özünün inkişafının daha yüksək mərhələsinə çatması, Kornel, Rasin, Molyer kimi sənətkarların əsərlərində görünüşü və son olaraq ədəbi məktəb səviyyəsinə qalxması kimi məsələlər açıqlanır. Klassisizmin

nümayəndələrində birmənalı olaraq ağıla, zəkaya, məntiqə üstünlük vermə var. Onu da qeyd edək ki, Bualo özünəqədərki mövcud olan qənaətləri ümumiləşdirdi. Çox haqlı olaraq deyilir ki, Bualo klassisizm üslub nəzəriyyəsinin başlanğıc mərhələsini deyil, onun son inkişaf etmiş mərhələsini davam etdirir. «On dörd il «Poeziya sənəti» üzərində işlədiyi əsər XVIII əsr fransız ədəbiyyatda, həm də estetik fikir, nəzəriyyələr tarixinə böyük şöhrət gətirmişdir. O, «Poeziya sənəti» əsərini yazarkən Aristotelin «Poetika»sına və Roma şairi Horatsinin «Pizonlara məktublar» əsərinə xüsusi yer verir. Onun fikrincə, gözəllik anlayışının ən ideal nümunəsi antik dövrün klassik incəsənətidir.

Horatsi «Pizonlara məktublar» əsərində poeziya və incəsənətin nəzəri məsələlərini şeirlə ifadə etmişdir. Bualo da bu ənənəyə sadıq qalaraq «Poeziya sənəti»ni şeirlə yazmışdır. Dörd hissədən ibarət olan bu əsərin dörd nəğmə şəklində yazılması təsadüfi deyil: 1-ci nəğmə yazılan əsərlərin, şeir sənətinin qayda-qanunlarından; 2-ci nəğmə müxtəlif poetik janrların forma və poetik xüsusiyyətlərindən; 3-cü nəğmə dramaturgiyadan, faciə və komediya janrlarının xüsusiyyət və səhnə ilə bağlı prinsiplərindən; 4-cü nəğmə əxlaqi görüşlərdən, tənqid və ədəbiyyatın ümumi məsələlərindən bəhs edir» (s. 66-67). Göründüyü kimi, Bualo burada təkcə klassisizm məsələləri ilə kifayətlənmir, həm də ədəbiyyatın bütünlükdə nəzəri problemlərinə diqqət yetirir. Sadəcə olaraq öz mülahizələrini bir istiqamətdə klassisizmin nümayəndəsi kimi şərh edir. «Klassisizm Qərbi Avropa ölkələrində mütləqiyyət üsuli-idarəsi hökm sürdüyü bir dövrdə əmələ gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bu dövrdə bir sıra ölkələrdə milli dövlətlər və milli mədəniyyətlər təşəkkül edirdi. Cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirən klassisizm də bütün millət və dövlət üçün əhəmiyyətli olan məsələləri irəli sürməyə çalışırdı. Zəka, şüur, təfəkkür klassisizmin əsas bədii prinsiplərindən sayılır. Klassisizm yaradıcıları həyatı əks etdirmək üsullarında zəkaya, təfəkkürə əsaslanır. Həqiqəti məntiqi formada təsəvvür edirdilər» (s.69). A.Əliyev daha sonra sentimentalizm, romantizm və realizm haqqında danışır. Onların bir istiqamət kimi yarandığı tarixi

şəraiti, spesifikasiyasını aydınlıqla açmağa çalışır. Ədəbi cərəyan və ədəbi məktəb anlayışlarına diqqət yetirir.

Beləliklə, kitabda ədəbi-nəzəri fikrin bütün problemləri ali məktəb tələbələrinin başa düşəcəyi bir dildə, ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən mühazirələr başlığının yarada biləcəyi səviyyədə şərh olunur. Onu da qeyd edək ki, bu səpkidə əsərlər yazmağın özünün çətinliyi var. Belə ki, bu tip əsərlər müəyyən qədər təkrarçılığa aparıb çıxarır. Çünki problemlərin eyniyyəti, mövzuların doğurduğu düşüncə konkret sadalamaları zəruri edir. Orada yeni nəyisə deməyin mümkünsüzlüyü var. Çünki dərslük bir istiqamətdə yeniliyi yox, mövcud olanları ümumiləşdirməyi qarşıya qoyur. Unutmayaq ki, dərslük, dərslük vəsaiti monoqrafik əsər deyil. Onun özünün təhlil və təqdim prinsipləri var. Buna riayət olunmadı artıq uğursuzluq başlayır. A.Əliyev də bütün canlı həyatını auditoriyada keçirmiş bir tədqiqatçı kimi məhz «Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən mühazirələr» kitabına həmin prizmadan yanaşır. Təkrar deyək ki, dərslük, dərslük vəsaiti bilik nümayiş etdirmək yeri deyil. Sadə, aydın, hamının başa düşəcəyi bir dil və sözcüklükdən uzaq olaraq faktları təqdim A.Əliyevin yazdığı dərslük vəsaitində bir prinsip kimi qorunur.

Son olaraq A.Əliyev haqqında. Jurnalistlər və Yazıçılar ittifaqının üzvü, tənqidçi, publisist kimi ədəbi ictimaiyyətə yaxşı tanış olan A.Əliyev bütün fəaliyyəti ilə fəal həyat mövqeyi nümayiş etdirib. Onun təkcə elmi məqalələri deyil, publisistik yazıları da orijinal düşüncəsinin məhsuludur. Müasir dövr ədəbiyyatın, ictimai, siyasi mühitin elə bir hadisəsi olmaz ki, ona A.Əliyevin münasibəti olmasın. Belə bir qətiyyət isə hər kəsə nəsis olmur. Onun üçün gərək dağ böyüklükdə ürəyin ola və bütün tərəfləri ilə vətən, torpaq eşqilə yanıb-yaxılasan. Şəxsi maraqlardan, fərdiyyətçilikdən uzaq olasan. Çox şeylərin üstündən xətt çəkməyi, əlahəzrət həqiqətin gözüne dik baxmağı bacarasan. Ədəbi tənqidimizdə, ictimai, siyasi mühitimizdə bu çatmır. Buna dönməyin, buna çatmağın zamanıdır.

«Kredo» qəzeti, 20 fevral 2010,

QARAYAZIDA TƏHLƏ ÇÖKƏYİ POEZİYA MÜHİTİ

Mövlanə Cəlaləddin Rumi vurğulayır ki, sən qəlbini bəsləməyə çalış, ucalara gedəcək, şərəflənəcək odur. Mənə belə gəlir, Azərbaycan poeziyası bir qəlb aynasıdır. Şərəflənəcək, iftixar ediləcək bir yerdir. Burada xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin, məişətinin elə bir məqamı, tərəfi yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə özünün əksini tapmasın. Ona görə də bu poeziya ilə iftixar etməyə dəyər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, dörd sətirlik bayatılarımız cild-cild kitablara sığacaq düşüncəni əks etbirmək qüdrətindədir. Eləcə də laylalarımız, oxşamalarımız, ağıllarımız, mahnılarımız, əfsanə, rəvayətlərimiz, nağıllarımız, mərasimlərimiz, dastanlarımız və s. bütünlükdə xalqımızın keçmişini, hansı ideallara can atmasını, sevgisini, yurd, torpaq məhəbbətini və s. əks etdirir. Dastanlarımız xalqın tarixidir. Burada təkcə keçmiş özünün əksini tapmır, həm də gələcəyə gedişin spekləri ifadə olunur. Bir növ sabahın konturları cızılır. Bu anlamda Mövlananın dediklərinin dərinliklərində çox mətləblər gizlənir. Biz şifahi düşüncədə yaşananlar kontekstində məsələyə toxunduq. Yazılı ədəbiyyatımızda da belədir. Klassiklərimiz nələri deməyib, hansı olacaqları örnək kimi gələcəyə çatdırmaq istəyində olmayıblar? Adı günümüze qədər gəlib çıxan sənətkarlarımızın dediklərinin hamısı bir örnək, bir tarixin nümunəsi kimi əvəzsizdir. Q.Təbrizi, X.Təbrizi, M.Gəncəvi, X.Şirvani, N.Gəncəvi, Z.Şirvani, H.Təbrizi, M.Əvhədi, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.Əmani, S.Təbrizi, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, H.Arif və s. kimi sənətkarların yaradıcılığı bədii düşüncənin iftixar mənbəyidir. Tarixin ayrı-ayrı kəsirlərinə səpələnmiş bu sənətkarlar hamısı öz ruhları, hiss və duyğuları ilə eyni xətdə birləşirlər. Bir növ

bütünlükdə milli düşüncənin faktına çevrilirlər. Bu məsələnin bir tərəfidir. Onun ikinci tərəfində bəşərin, insan oğlunun olma faktı dayanır. Bəşər sivilizasiyasına xidmətlə, töhfələrlə sonuclanır. Yadıma qədim elladada şeir, sənət pərilərinin ilahiləşdirilməsi düşdü. Belə ki, «qədim elladada şeir və sənət pəriləri ilahiləşdirilmiş, onların sənətə göstərdiyi qayğıya hörmət əlaməti olaraq gözəl məbədlər tikmişlər. Bu məbədlərin məqsədi o idi ki, şeir və sənət çiçəklənsin və bütün insanlar üçün faydalı olsun. (Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, Azərneşr, 1969, s. 66-67 (184 s.). Azərbaycan xalqı da həmişə şeirə, sənətə, sənətkara böyük hörmət göstərmişdi. S.Vurğunun «bizdə şeir də var, sənət də vardır, şeirə, sənətə hörmət də vardır» misraları təsadüfi yox, böyük bir həqiqəti özündə ehtiva edir. Xalqın mədəniyyət tarixini, keçib gəldiyi yolu izlədikdə bu bütün tərəfləri ilə görünür. Və bu gün də həmin ənənə özünün yaşarlığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycanın hər hansı bir elini, obasını gəzdikdə, məişəti, adət-ənənsi ilə tanış olduqda mühüm bir hissəni onun folkloru, şifahi şeir örnəkləri təşkil edir. Bu isə özlüyündə inkişafda mühütlərə qədər gəlib çıxır. «Təhlədənəm özüm, dağlar» (Bakı, Qanun, 2012) toplusu bunun bariz faktıdır. Azərbaycan xalqının tarixini, milli-mənəvi mədəniyyətini, düşüncəsini formalaşdıracaq, kifayət qədər güclü mühit yaradacaq tayfalar, nəsillər olubdu. Bunlar yaxın-uzaq keçmişlərdən başlayaraq günümüze qədər yaratdığı böyük mədəniyyətlə, mənəvi dəyərlərlə, qəhrəmanlıq nümunələri ilə həmişə təsirdə olublar. Əfşarlar, qacarlar, ustacılar, kəngərlilər, varsaqlar və s., və s. hamısı böyük amala hesablanacaq ideallar uğrunda çarpışblar. Onların bəlkə də ideal uğrunda savaşıllarda böyük bir hissəsi yox olub, tarixin hansısa dərinliklərində izlərini itiriblər. Ancaq fakt, olan budur ki, vətən, böyük mədəniyyət uğrunda onlar canından-qanından belə keçiblər. Təhləlilər də həmin böyük dövlət törənlərində iştirak etmiş və böyük mədəniyyətin yaradılmasında payı olan türk tayfalarındandı. Təəssüf ki, həmin tarixi hələ lazımı qədər araşdırma, üzə çıxarma iqtidarında deyilik. Bunun isə bir istiqamətdə köklü səbəbi

zamanında həmin xidmətlərin yazıya gətirilməməsi, gələcək nəsillərə çatdırılmaması ilə bağlıdır. Ancaq aparılan tədqiqatlar maraqlı qənaətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır. Etnoqraf alim Əsəd Əliyevin (Təhləlinin) son dövrdə apardığı araşdırmalar məhz təhləllərin tarixini, məişətini, mədəniyyətini öyrənmək üçün kifayət qədər material verir. «Təhlə çökəyi (Ağ Təhlə, Qara Təhlə, Qaracalar, eləcə də bu eldən yaranan Birlik və Təzəkənd kəndləri) Qannı Kürün sol sahilində, Qarayazının mərkəzindən 17 km günbatanda, Tiflisdən 13-14 km gündəyində, Tiflis-Bakı dəmiryolunun kənarında, Qaçiani stansiyasından 2-3 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 355 m yüksəklikdə yerləşir» (səh. 11). Burada maraqlı olan bir məqam da var. Orada deyilir: «Təhlə tayfası eramızın əvvəllərində qədim Çindəki məşhur Təklə-Məkan səhrasında da yaşamışdır. Çin ərazisindəki Təklə-Məkan hazırda dünyanın ən böyük səhrası hesab olunur» (səh.11). Bu informasiya özlüyündə çox mətləblərə işıq salır. Türk tayfalarının tarixinin, tarixi məkanının müəyyənləşməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Və yeni araşdırmaları zəruriləşdirir. Bu tip araşdırmalar həmişə marağında olub və elə etnoqraf alimimiz Əsəd Təhləlinin də yaradıcılığı, onun elmi və bədii mündəricəli yazıları içində sözə ehtiyac doğurubdu. Təhlə çökəyi, yazarları haqqında müxtəlif məqamlarda söz demək məqsədində olmuşam və imkanlarım daxilində bəzən fikirlərimi də bölüşmüşəm. Bu toplu da həmin daxili ehtiyacın bir hissəsi kimi düşüncələrimi bölüşməyə gətirib çıxardı. Və belə qənaətdə oldum ki, türk tayfalarının tarixində öyrənilməli və hələ öyrənmədiyimiz çox istiqamətlər var. Onların bir hissəsi tarix kimi maraqlıdırsa, digər bir hissəsi ədəbiyyat, mədəniyyət, məişət hadisəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu araşdırmaların birliyində biz tariximizi, türk tayfalarının xalqın tarixində rolunu, böyük mədəniyyətlərini tam aydınlığı ilə ortaya qoya biləcəyik. Bu bir başqa məsələdir və hamımızın öyrənmə ehtiyacında olduğumuz tərəfdir. Onun digər tərəfi sözlə, sözə verilən hörmət və qayğı ilə başlayır.

Tayfanın tarixini, mədəniyyətini, hansı ideallara üz tutduğunu öyrənmək üçün ən mühüm olan istiqamətlərdən biri

sözdür. Təhlə camaatının türk mədəniyyətində, dövlətçilik ənənəsində, bütünlükdə ictimai, siyasi, mədəni həyatında tutduğu yer, oynadığı rol bir istiqamətdə söz yaddaşı vasitəsilə yaşanır. Genetik yaddaşın qorunusu, ifadəsi və yaşarlığı üçün söz qədər dəyərlisi yoxdur. Çünki söz bütünlükdə düşüncəni işarələyir. Ə.Təhləli yazır: «Şairlərindən danışmalı olanda, öncə dilimə türk xalq şeirinin böyük ustadlarından olan Təhləli Novruzun adı gəlir. O birincilər birincisi, ozanlar ozanı, şairlər şairiydi... Təhləli Novruzdan sonra mərhum şairlər Qulamirzə Musayevi, Həsən Tateroğlunu, Şahvələd Hüseynovu, Xanəhməd Cəfərlini yada salır, onların ruhuna dualar oxuyuram. Hazırda yazıb-yaradan şairlərindən Əsəd Məmmədova, Ələddin Təhləyə, Ziyadxan Seyidəhmədliyə, Allahverdi Təhləliyə, Nurafizə, Kamandar Mamacoğluya, Lətif Səfəroğluya, Elvar Həsənə və adını çəkmədiyimiz neçə-neçə söz adamına gözünüz nurlu, qələminiz iti olsun deyirəm» (səh.10). Bu nümunədən göründüyü kimi, siyahı Təhlə şairlərinin hamısını bütünlükdə əks etdirmir. Hətta biz ona da əminik ki, qədimlik etibarilə Təhlə yazarlarının böyük bir hissəsi də bu siyahıda yoxdur. Çünki kitabda olanlar təxminən yüz iyirmi illik bir zamanın yazarlarını özündə əks etdirir. Ancaq fikrimizcə, daha əvvəlki əsrlərə aid də nümunələr yaranmışdır. Sadəcə olaraq bütünlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Təhlə şairlərinin də yaradıcılığı itkilərə məruz qalmış, zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Məhəmməd həsən Baharlının qənaətlərində Təklə, Təkkə adı vurğulanır və bunların etimologiyasında dayananlar, eyni zamanda kitabdakı yaradıcı mühitin verdiyi informasiya ruhun yaşarlığında olacaq bağlantıları ortaya qoyur. Təklədən Təkkəyə və indiki anlamda Təhləyə olan sözün kəsb etdiyi mahiyyət alt qatda yaşanan informativ qatları gizlədir və bir tarix olaraq sabahlara daşıyır. Bu özlüyündə ruhun daşınışıdır. Bir istiqamətdə Təhlə çökəyi şairlərinin yaradıcılığında yaşanır. Ona görə də bu mühit müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmaları zəruriləşdirir. Arxeoloji, etnoqrafik istiqamətlər, məişəti, söz qatı hamısı bir toplum halında gizlinlərə, daha dərinlikdə olanlara işıq tuta bilər.

Təhlə çökəyi şairləri ilə bağlı buraxılan kitab («Təhlədənəm özüm, dağlar») bütünlükdə mühit haqqında təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Son dövrlərdə müxtəlif səpkili antologiyalar, kitablar nəşr olunur. Bunların bir hissəsi ayrı-ayrı bölgələrin folklorunu, el sənətkarlarını, bütünlükdə ədəbi mühitini xarakterizə etmək və gələcək nəsillərə çatmaq kimi ülvi amala xidmət edir. Məsələn, Dərbənd folklor antologiyası, Borçalı folklor antologiyası, Naxçıvan folklor antologiyası, Dərələyəz folklor antologiyası, Göyçə folklor antologiyası və s. Bunların bu gün və sabah üçün dəyəri ölçüyəgəlməzdi. Və bizim mədəniyyət tariximizin, məişətimizin, ədəbiyyatımızın, sözümlərimizin informasiya mənbəyidir. Ona görə də belə antologiyaların nəşrini bir xeyirxahlıq və savab işi kimi qiymətləndiririk. Kitabdakı verilən nümunələr özlüyündə mühiti xarakterizə edir. Onların hər birinin yaradıcı dünyasına işıq tutur. Hansı duyğularla yaşamasını, necə yüksək sənət nümunələri yaratmasını və sonrakı nəsllə təsirini öyrənməyə əsas verir. Kitab Tateroğlu Həsənin şeirləri ilə başlayır. Haqqında verilən kiçik məlumat-yazıda deyilir: «Deyilənlərə görə, şifahi xalq ədəbiyyatımıza erkən yaşlarından maraq göstərmiş. El şairlərinin şeirlərini, söyləmələrimizi, dastanlarımızı sinəsinə yığmış» (səh.33). Bu onun kitabda verilən şeirlərində də aydın görünür.

Fələyin təqdiri təğayir olsun,
Salıbdı dərmansız azara məni.
Bəzirganam, ləli-gövhərdi yüküm,
Götürdü satılmaz bazara məni. (səh.35)

Xalq şeiri üslubunda yazılmış bu nümunə müəllifin sözün incəliklərinə nə qədər bələdliyindən, bir yaradıcı kimi istedad sahibi olmasından xəbər verir. Bəli, burada xalq ədəbiyyatının zənginlikləri, dastanlarımızdan gələn poeziya ruhu üst qatda olan kimi görünür. Və yaşarı təsir bağışlayır. Vəlilər sultanı Şah Nəqşibənd vurğulayır ki, arayış içində olduğum ilk günlərin birində Əmir Külal dedi, «könül almağa çalış, çarəsizlərə xidmət et, zəifləri, qəlbi qırıqları qoru, onlar elə kimsələrdir ki, xalqdan heç bir qazanları yoxdur, bununla bərabər tam bir qəlb hüzeni,

təvazö və sükunət içində yaşayarlar, onları axtar tap»! Mənə belə gəlir, bizim bu gün axtarıb tapmalı olduğumuz və qayğısında durmağa çalışdığımız elə bu yaradıcılardır. Çünki onlar «tam bir qəlb hüzeni, təvazö və sükunət içində yaşayanlar»dı. Bu səbəbdən də onların dedikləri hamısı ümumilikdə əxlaq, mənəviyyat toplusudu.

Yaxşılıq yaxşıdı məndə, həm səndə,
Yaxşılıq bilməyən düşsün kəməndə.
Çox yığıb-yığırma, ay yazıq bəndə,
Hər köhnə-kürüşdən var ola bilməz.

Mən Mola İslamam, alın nəsihət,
Namərdin əlinə verməyin fürsət.
Mərd çəkər zəhməti, eyləməz minnət,
Qəlbi çox genişdi, dar ola bilməz. (səh. 41)

Mola İslamdan verdiyimiz bu nümunə özlüyündə ustadnamə səciyyəsi daşıyır. Burada böyük həyat təcrübəsi, mərdlik-namərdlik dünyasında mərd, namərd xisləti və s. əksini tapır. Bu deyimlə Mola İslam klassiklərimizə qoşulur. Kitabda verilən digər şeiri də M.İslamın eyni düşüncəni sərgiləyir. M.V.Vidadi hələ on səkkizinci yüzillikdə «mərdlər ilə göz ki, vəfadar olur, nakəslərə yoldaş olan xar olur» söyləyirdi. Bu həyat və həyatın özündən gələn qənaətlərdir. Ulularımız bunu dəfələrlə həyatında görmüş və sınaqdan keçirmişdi. M.İslam və digərləri də məhz həmin ənənədə qovuşurlar. Məsələn, mühitin istedadlı yazarlarından olan Şair Novruzun yaradıcılığında oxuyuruq.

Dünya malı bu dünyada qalandı,
Bir gün yaranmışlar bir gün öləndi.
Kim ki, özgə malın halal biləndi,
Məhşər günü atəş-narı gözləsin. (səh. 44)

«Öz üslubunu təyin etmək və ona daim sadıq yaşayıb yaratmaq şair üçün səadətdir» deyirlər. Bu həqiqətdə belədir. Və Təhlə ədəbi mühiti demək olar ki, mühit şəklində üslubuna sədaqət göstərən yazarlarla doludur. Məhz ona gözrə də onların yaradıcılığı özünəməxsusluqlarla, dil və ifadə zənginlikləri ilə doludur. Türkün əski çağlardan gələn ruhunun daşıyıcısı kimi

daha çox ənənədə görünürlər. Məhz bu səbəbdən də Təhlə ədəbi mühitinin sənətkarlığı özlüyündə bir problem kimi açılma zərurətində daha çox nəzərə çarpır.

Gecə-gündüz sızıldaram ucundan,
Çəkərəm əlindən aman, ağlaram.
Çox dedim, danışdım, əlac olmadı,
Ayrılıq günündü yaman, ağlaram.

Bülbül fəğan eylər ayrılsa güldən,
Dərdi əskik etməz xalıq-gözəldən,
Peykanım qırıldı, yay düşdü əldən,
Əlif qəddim oldu kaman, ağlaram. (səh.45)

Xalq şeiri ənənələri üzərində köklənmiş bu nümunələr bir növ musiqinin, sazın içindən çıxıb. Ə.Bədəlbəyli şeirlə musiqinin xəmrinin eyni vaxtda yoğrulduğunu vurğulayırdı. Türk şeir ənənsində, eləcə də Təhlə ədəbi mühitində bütün nümunələr sanki yaranışı ilə birgə musiqisini də yaradıblar. Bu özlüyündə mühitin spesifikası, genetik faktı kimi təsir bağışlayır. Digər istiqamətdə bu nümunələrə Təhlə yaylaqlarının tərəvəti, bulaqlarının zümzüməsi, güllərinin, çiçəklərinin pıçılısı, dağlarının əzəməti, təbiətinin hərarəti qarışıb. Məhz bu səbəbdən də kifayət qədər təsirli və uğurlu görünür. Xanəhməd Cəfərlinin, Həsən Məşədioğlunun, Qulamirzə Musayevin, Əsəd Məmmədlinin, Paşa Qurbanovun (Dərdli Paşa), Sabir Əlim Xəlillinin, Ələddin Təhlənin, Bayraməli Əliyevin, Səfər Sadiqinin, Arif Mustafazadənin, Nurəhməd Məmmədovun, Allahverdi Təhlələnin, Nazim Muxtaroğlunun, Nurafizin, Əsəd Təhlələnin, Kamandar Mamocoğlunun və adını çəkmədiyimiz digərlərinin yaradıcılığı bütünlükdə bir çəmənliyin gülzarını xatırladır. Çiçəklər toplusu kimi təzə-tər, tərəvətli görünür. Bu ad sıralanmasında maraqlı olan bir cəhət var. Bu da yazarların mühüm bir hissəsinin Təhlə adını öz adlarının yanına qoşmasıdır. Şirvani, Gəncəvi, Təbrizi, Şirvazi və s. imzaları ədəbiyyatımızda bir ənənə kimi zaman-zaman çoxluqla işlənibdi. Saib Təbrizi şeirlərindən birində vurğulayırdı ki, sənin gözəl təbinlə Saib, Təbriz tərəqqi tapdı, şəhərlərin hamısından daha

çox adı ucaldı. Bəli, Təbriz onsuz da uca idi, özünün böyük-böyük istedadları ilə ucalmışdı. Saib Təbrizinin yaradıcılığı da bu ucalığa xidmət edirdi. Təhlə də belədi. Bir türk tayfası kimi qədimlərdən, əsirət dövründən bu yana tarix yazmadadı. O tarixin bir hissəsi isə Təhlə imzası ilə yazanların, eləcə də digərlərinin vətən, yurd sevgisində yazılır. Əsəd Təhlələnin yaddaşımda olan bir şeirini burada da oxudum. Bu həmin Təhlə sevgisinin nümunəsidə və mənə belə gəlir bütün təhləlilərin içinin ifadəsidə.

Quruyaram budaq-budaq,
Saralaram yarpaq-yarpaq,
Yaxın qoymaz məni torpaq
Gül qoynundan aralansam, -
Təhləm mənim. (səh. 500)

Bu sevgi Nurafizin «təhləlilər, bircə günlük yığışın, Təhlədəki bu ocağın başına», Kamandar Mamocoğlunun «babamızın yurd yerində kollar-koslar bitər oldu» kövrəkliyində yaşanır. Bütün bunlar və bu kimi nümunələr bir istiqamətdə mühiti, məsələn, məkan timsalında Təhlə mühitini xarakterizə edirsə, digər istiqamətdə bütünlükdə türkün poeziya ruhunu özündə ehtiva edir. Və eyni zamanda düşünməyə əsas verir ki, bu ruh ulularımızın, dədə-babalarımızın müqəddəs torpaq, vətən, şeir ruhu kimi ucalıqlardan, görünməzliklərdən, gahdan gəlir. Onun sirri, möcüzəsi isə yozduqca yozulan, açıqca açılan deyil.

«Qarapapaqlar» . Gürcüstan, 2012,
№7(59), səh.51-55

QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ XALQ ŞEİRİ ƏNƏNƏSİ

Azərbaycan ədəbiyyatı bütün mərhələlərdə özünəməxsusluqlarla, rəngarəngliklərlə səciyyələnmişdi. Bu özünəməxsusluqlarda bir istiqamətdə xalq şeiri ənənəsinin aparıcılığı, klassik üslubun yeni mahiyyət kəsb etməsi dayanırsa, digər istiqamətdə bütünlükdə mühit anlamında düşüncənin formalaşması maraq doğurur. Məsələn, Şirvanşahlar saray mühiti, Ataybəylər saray mühiti, Səfəvilər mühiti və s. Bunların hamısı bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatın inkişafına, ənənənin yaşarlığına və yeni istedadların gəlişinə zəmin yaradır. Qarabağ ədəbi mühiti də bu sıradadır. XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verənlər yeni mühitlərin yaranmasını zərurətə çevirdi. Burada tarixi ənənədən əlavə, xanlıqlar dövrünün ictimai, siyasi və mədəni həyatında baş verənlər də var. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır: «Burada adları zikr olunan məşhur qələm əhllərindən və üləmadan başqa Qafqaziyada hər bir əsr və zamanda sair möhtərəm və danişmənd şəxslər dəxi vücuda gəlibdir ki, özlərindən sonra əsərləri qalıbdır və o əsərlər cümlə ürəfa və ərbabi-kəmal indində məqbuldur. Mərhum Abbasqulu ağa onların tərcümeyi-hallarına dair məlumat verməyibdir: ancaq ismi-şəriflərini zikr etməklə iktifa edibdir. Şeyxlərdən məşhuru bunlar olub: «Səlyanda Əbuəli Rudbari Səlyani, Şabranda Şeyx Yaqub Çərxi, Qubada Şeyx Əbdülkərim və Şirvanda Baba Rükəddin Şirvani. Üləmadan: Sidqullah Bərdəvi, Hənəfi Qarabaği, İbrahim Ərşi, Ağdaşda Bürhanəddin Ağdaşi, Şəkiddə Əbdürrəhim əfəndi Şəkui, Məhəmmədəmin əfəndi, Əyyub əfəndi, Baba əfəndi, Şirvanda Axund Şərif Şirvani, Bakıda Axund Nəcəfəli Badkubeyi və Dərbənddə Molağa Dərbəndi.

Şüəradan: Nişat, Ağamasih Şirvani, Mirzə Əsgər, Zülüla

Şirvani Yusif Kosa, Asəf, Mola Pənah Vaqif, Mola Vəli Vidadi, Mirzə Məhərrəm Məriz Qarabaği və Fətəli bəy hali Ziyadoğlu Gəncəvi» (4, 162). Göründüyü kimi, burada bütöv bir ad silsiləsi və Azərbaycan mühitini xarakterizə etmək xüsusiyyəti müşahidə olunur. Və o da aydınlaşır ki, həm elm, həm də poeziya, daha doğrusu, bədii düşüncədə kifayət qədər güclü şəxsiyyətlər olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, bunların yaradıcılığı tamlığı ilə zamanımıza qədər gəlib çıxmamışdır. Bütün əsrlərdə olduğu kimi, on səkkizinci yüzillikdə də bu böyük istedad sahiblərinin yaradıcılığı itkilərə məruz qalmışdır. Müəyyən təsadüflərin, hansısa təzkirəçilərin, ədəbiyyat həvəskarlarının qayğısı sayəsində bu yaradıcılıqlarla tanış ola bilirik. Burada yaddaş adamlarının da mühüm rolu var. Belə ki, bir sıra nümunələr ayrı-ayrı yaddaşlarda yaşamaqla sonrakı əsrlərə adlaya bilmişdir. Məsələn, M.P.Vaqifin yaradıcılığı siyasi mühitdə baş verən hadisələr üzündən demək olar tamamilə məhv edilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Lakin xalqın yaddaşında olanların sayəsində həmin nümunələr toplanmış və yenidən xalqa çatdırılmışdır. M.F.Axundovun bu istiqamətdə etdikləri, M.Y.Qarabağının «Kitabi-məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirləri» (6), A.Bergenin «Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarindədir», H.Ə.Qayıbovun «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» (8; 9), M.M.Nəvvabın «Təzkireyi-Nəvvab» (14), Məhəmmədəğa Müctəhidzadə «Riyazül- aşiqin» (12), F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» (4; 5) da həmin mühitləri və məhz Qarabağ mühitini öyrənmək üçün əsaslı mənbədir. Buraya Mirzə Camalın, M.M.Xəzaninin, Rzaqulubəyin, Mirzə Adgözəl bəyin, B.Behcətin və bir sıra başqalarının da adını əlavə etmək olar. Onların etdikləri sayəsində Qarabağ ədəbi mühiti haqqında bütöv təsəvvür yarada bilirik.

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda xanlıqlar mərhələsi başladı. İctimai-siyasi mühitdə baş verənlər özlüyündə ədəbiyyatın da inkişafına təsirdə göründü. Və son olaraq yeni inkişafı, mühitləri şərtləndirdi. Bu sırada ən başlıca yeri bəlkə də Qarabağ ədəbi mühiti tutdu. Bunun isə mühüm və bir sıra əsas

olan səbəbləri var. Ən başlıca olanı mühitin özünün zənginliyi və yeni istedadların meydana çıxmasına zəminin yaradılması ilə bağlıdır. Bir başqa səbəb isə xalq şeiri üslubuna, milli düşüncəni əks etdirəcək türk şeir ənənəsinin aparıcılığına yer verilməsi idi. M.P.Vaqif də məhz bu düşüncənin köklü faktoru kimi ədəbi prosesə istiqamət verdi. Artıq on səkkizinci yüzillik təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqif əsri adlanır. Bunu ədəbiyyatşünas alimimiz F.K.öçərli də özünün təhlillərində dönə-dönə vurğulayır. «...Zikr olunan şüəradan – ki, cümləsi xan əsrlərinə mənsubdurlar, - Ən məşhuru Mola Pənah Vaqifdir ki, öz əsrinin və ondan sonra vücuda gələn bir çox şüəranın ustası və pişrəvi olubdur. Sadə ana dilimizin şivəsində əvvəlcə şeir yazan Mola Pənah Vaqif olubdur» (4, 153). Burada ədəbiyyatşünas alimin xüsusi olaraq vurğuladığı sadə ana dili, və sadə ana dilinin şivəsi təsadüfi deyildir. Biz on səkkizinci yüzilliyi məhz bu istiqamətdə və aparıcı olan kimi araşdırmalıyıq. Düzdü, ədəbi-nəzəri fikirdə bununla bağlı lazımı qədər söz deyilib, ancaq hələ də inkişafı tam aydınlığı ilə izləmək, Azərbaycan poeziyasının uğurlarını aydınlıqla təqdim etmək üçün daha köklü layları ortaya qoymalıyıq. On səkkizinci yüzillik etiraf edək ki, ədəbiyyatımızın ümumi inkişafı istiqamətində bir mərhələdir. Bu mərhələnin başında isə Qarabağ ədəbi mühiti dururdu. Bir növ istiqamətverici rolunu oynayırdı. Özünün zənginliyi, mühitə, bütünlükdə Azərbaycan poeziyasına təsiri anlamında böyük vəzifəni üzərinə götürmüşdü. Bunu həmin mühitin ayrı-ayrı sənətkarlarının yaradıcılığına baxdıqda da aydın şəkildə görmək olur. Bir faktı xüsusi olaraq vurğulayaq ki, «Valeh və Zərnigar» kimi dastan məhz həmin mühitin ustad sənətkarı Aşıq Valehlə bağlıdır. Elə klassik ədəbiyyatda, təzkiyələrdə «Kərbəlayi-Səfi Valeh təxəllüs», aşıq poeziyasında Aşıq Valeh adı ilə tanınan bu ustadın yaradıcılığında Qarabağ ədəbi mühitində özünəqədərki sənətkarlar haqqında kifayət qədər informativ məlumatlar var.

Mənəm şair Məhəmmədin nöbatı,
Aşıq Cünun, Aşıq Güllü nabatı,
Aşıqlıqda hər kəsdənin övladı,
Valeh ilə bərabərsə de gəlsin. (1, 14)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı misralarda adı qeyd olunan Aşıq Cünun, Aşıq Güllü, eləcə də Şair Məhəmməd o mühitin zənginliyindən xəbər verir və daha ətraflı düşünməni zəruri edir. Və yaxud da Aşıq Valehin bir başqa şeirində «Ustad Səməd sənətdə bir dağ idi, Kələntərli Alı fəndli bağ idi» misraları, eləcə də digər nümunələrdə verilən qeydlər Qarabağ ədəbi mühitində hələ on səkkizinci əsrdə və ondan da əvvəl kifayət qədər diqqəti cəlb edəcək güclü mühitin olmasından xəbər verir. Əlbəttə Qarabağ ədəbi mühitindən danışarkən bir qədər də əvvələ getmək, Dirili Qurbani yaradıcılığından danışmaq gərəyi var. Bu ustad on altıncı əsr Azərbaycan poeziyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardandı. S.Mümtaz onu el şairlərinin babası kimi qiymətləndirirdi. Qurbaninin bir şair kimi yüksək sənətkarlığı özünəqədərki mühit haqqında da düşünməni zəruri edir. Beləliklə, Qarabağ ədəbi mühitinin tarixi bu gün araşdırılma aktuallığında olan problemlərdəndi.

Qarabağ ədəbi mühitinin təhlilində bu qeydlər davamlı inkişafı, rəngarənglikləri özündə ehtiva edir. Burada həm klassik üslubda, həm də xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmada bütün tərəfləri ilə folklor motivlərinin aparıcılığı görünür. Bunlar bəzən alt, bəzən isə üst qatda nəzərə çarpır. Eyni zamanda xalq şeiri üslubunda olan bədii nümunələrdə daha bütöv, əhatəli şəkildə nəzərə çarpır. İlk öncə onu deyək ki, xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmada Qarabağ ədəbi mühiti digər mühitlərə də təsir etdi. Bir növ bu üslub bütünlükdə Azərbaycan kontekstində Qarabağ mühitini aparıcı mövqeyə çıxardı. Bunun isə başında M.P.Vaqif dururdu. Onun məktublaşmaları, Mola Vəli Vidadi, Ağqız oğlu Piri, Sarı Çobanoğlu, Aşıq Valeh, Aşıq Əli Kəlibərli və başqaları ilə əlaqələri bunu bir aydınlıqla göstərir. Onu da əlavə edək ki, bu yazışmaların demək olar hamısı xalq şeiri üslubunda aparılmışdı. Məsələn, Aşıq Əli Kəlibərlinin ədəbi mühitin «müqtədir sənətkar»ı olan M.P.Vaqifə müraciətində oxuyuruq:

Bu əsrdə şairlərin xanısən,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən.
Elmin mədənisən, gövhər kanısən,

Eşidənlər sözün dəminə gəlmiş. (4, 159)

Doğurdan da, M.P.Vaqif Qarabağ ədəbi mühitində, eləcə də bütünlükdə Azərbaycan poeziyasında elə bir əlçatmazlıq qazandı ki, eşidənlər sözün həqiq mənasında onun sözünün dəminə gəldilər. Zaman-zaman klassik üslubda yazıb yaradan sənətkarlar Vaqif təsirində xalq şeirində qələmini sınamaq yolunu tutdular. Və özlərinin istedadı ilə bu yolun aparıcılığına bir növ rəvac verdilər. Qarabağ ədəbi mühitinin tarixini, və xalq şeiri ənənəsini izləyərkən Musa Kəlimullahın adı xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki onun əlimizə gəlib çatan şeirləri özünəməxsus istedad sahibi olduğunu göstərir. Həsən İxfə Əlizadə «Şuşa şəhərinin tarixi» əsərində Musa Kəlimullahı bir istedad sahibi kimi qeyd edir. Bu M.P.Vaqifdə bir başqa tərzdə «Qarabağ içrə bir şair Kəlimullah Musadır» qənaətində özünə yer tapır.

Yasa döndü bütün toylar-düyünlər,

Ələ düşdü nazlı qızlar-gəlinlər.

Ləkələndi ismət, namus yəminlər,

Bu cəza nə yerdə, nə mahaldadır.(11, 341).

Məhz yuxarıda dediyimiz müraciətlər, qiymətləndirmələr özlüyündə bir istiqamətdə Qarabağ ədəbi mühitinin faktı idi. Bu qiymətləndirmələr sonrakı çağlarda ədəbiyyatşünas F.Kəçərli tərəfindən də bir başqa istiqamətdə bütün tərəfləri ilə təkrarlanır: «Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır... Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də onun kimi mühəssanatlı, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar». (4,159). Burada qeyd olunmalı bir məsələ də var. Bu da Molla Vəli Vidadinin Cavanşir xanlığındakı xidməti ilə bağlıdır. Onun nə qədər orada xidmətindən asılı olmayaraq M.P.Vaqif, Ağqız oğlu Piri, Sarı Çobanoğlu ilə bağlı yazışmalarında xalq şeiri ruhunda təsirin yaşandığını görürük.

Ey Vidadi, yenə xan qulluğunda,

Qaim olub nə qiyamət eylərsən,

Yaman gözdən allah özü saxlasın,

İxlas ilə yaxşı xidmət eylərsən. (9, 24)

Bu misralar, eləcə də M.P.Vaqiflə M.V.Vidadinin məşhur deyişməsində olan informativ faktlar və yaxud da bir başqa məqamda «Cavanşir elilə ol qohum, qardaş» misraları mühitin zənginliyində, xalq şeiri ənənəsinin Qarabağ ədəbi mühitində güclənməsində Vidadinin də rolunu düşünməyə əsas verir. Və yaxud da M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin məşhur deyişməsində xüsusi vurğulanmalı bir məqam var.

Vaqif: Yavuz çox qocalan bayatı sevər,
Gah öyünər, tək-tək özündən deyər,
Sən də yetişibsən o həddə mægər,
Beyninə bayatı uyar ağlarsan.

Vidadi: Küllü-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmü-nazik bayatıdır, bayatı;
Oxunur məclisdə xoş kələmatı,
Ox kimi bağrını dələr ağlarsan.

Bu deyişmə kifayət qədər faktlarla zəngindir. Burada müxtəlif münasibətlər, hadisə və faktların ifadəsi, Qarabağ mədəni mühiti, onun spesifikası, «küllü Qarabağın nərmə-nazik bayatı olması» və M.P.Vaqifin bayatı haqqında düşüncələri, M.V.Vidadinin Cavanşir eli ilə bağlantıları burada sadə xalq dilində deyişmə (məktublaşma) şəklində özünün ifadəsini tapır. XVIII və XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti xalq şeirinin ümumi ruhunun bütün tərəfləri ilə görünüşü və inkişafı anlamında əlçatmazlıq mərhələsidir. Bunu mühitin ayrı-ayrı sənətkarlarının yaradıcılığını izlədikdə də aydın görürük. Qasım bəy Zakirin, Cəfərqulu xan Nəvanın, Məhəmməd bəy Aşıqın, Aşıq Pərinin və onlarla başqalarının yaradıcılığı on doqquzuncu yüzillikdə bunu bir fakt kimi göstərir. F.Qasımzadə XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitini xarakterizə edərək yazır: «XIX əsrdə bu cərəyanın Qarabağda Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Məhəmməd bəy Aşıq, Ağabəyim ağa Ağabacı, Mirzə Həsən Mirzə, Aşıq Pəri, Mirzəcan Mədətov kimi görkəmli nümayəndələri yaşamışdır. Bu şairlərdən Məhəmməd bəy Aşıq, Baba bəy Şakir, Qasım bəy Zakir, Ağabəyim ağa öz yaradıcılıq fəaliyyətlərinə Vaqif hələ həyatda ikən başlamışlar və çox ehtimal ki, onun özü ilə şəxsən

tanış olmuşlar. Qarabağ şairlərinin əksəriyyəti Vaqifin o zaman geniş yayılan qoşmalarından ilham alaraq yazırdılar» (7, 50). Burada diqqət edilməli məqam müəllifin «Qarabağ şairlərinin Vaqif şeirlərindən ilham alaraq» əsərlərini yazması, onun təsirində olması faktıdır. Bu isə xalq şeiri ənənələrinin mühitdə kifayət qədər aparıcı funksiya daşmasıdır ki, sonrakı çağlarda da həmin təsir özünü aydın şəkildə qoruyub saxlayır. Q.Zakir bu mühitin xalq şeiri üslubunda nəinki Qarabağda, bütünlükdə Azərbaycan poeziyasında Vaqifdən sonrakı uğurudur. Bu uğur həm Vaqifin, həm də Q.Zakirin yaradıcılığını müqayisələrlə izlədikdə, onun mahiyyətinə vardığında aydınlıqla görünür. Onu da əlavə edək ki, həmin zənginlik son olaraq mühitdə məclislərin yaranmasına («Məclisi-üns», «Məclisi fəramuşan») gətirib çıxardı. Təkcə «Məclisi-fəramuşan»ın üzvlərinin siyahısını xatırlatmaq kifayətdir ki, bu necə qaynar və zəngin mühit olmuşdur: Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919), Mirzə İsmayıl Məhzun (1821-1898), Xarrat Qulu Yusifi (1823-1883), Mirzə Muxtar (1826-1912), İbrahim bəy Azər (1830-1850), Mirzə Məhəmməd Katib (1833-1888), Abdulla bəy Asi (1839-1874), Fatma xanım Kəminə (1840-1893), Mirzə Əli Aşiq (1846-1900), Həsənəli xan Qaradaği (1847-1929), Mirzə Əbdül Şahir (?-1883), Baxış bəy Səbur (1863-1929) və qardaşı Bayram bəy Fədai (?), Məşədi Əyyub Baki (1866-1909), Abdulla bəy Abış (?), Məşədi Məhəmməd Bülbül (1866-1915), Molla Xəlil Şaki (?), Mirzə Hüseyin Salar (?-1878), Məşədi Cəfərqulu (?-1896), Mehdi bəy Mirzə Camal oğlu (?-1887), Hacı Əmir (?-1887), Kərbəlayi Ələkbər Safi (?), Mirzə Sadiq Lətif oğlu Hicri (Təbib), Mirzə Sadiq İmanxan oğlu, xanəndələr Məşədi İsi, Hacı Hüsü, Sadiqcan və başqaları. Onu da əlavə edək ki, hələ bu siyahı həmin məclisi tam dəqiqliyi ilə əks etdirmir. Ümumiyyətlə, məclislərdə iştirak edən şairlərin siyahısı tam dəqiqliyi ilə əldə deyil. Ancaq buna baxmayaraq bu sənətkarların əlaqələrini təkcə bu mühitlə də məhdudlaşdırmaq olmur. Bunların, eləcə də bu siyahıda adı olmayan digər sənətkarların yaradıcılığında xalq şeiri ənənəsi, folklordan bəhrələnmə özü bir problem kimi görünür.

Qarabağ ədəbi mühitində Mola Pənah Vaqif dövrünün və bir qədər sonranın Əbülfət xan Tuti, Ağahüseyn Arif, Aşıq Əli Kəlibəri, Mirzə Həsən Mirzə, Kərbalayı Abdulla Canı oğlu, Aşıq Qənbər, Mehribanlı Baba bəy, Aşıq Pəri, Məhəmməd bəy Aşıq, Cəfərqulu xan Nəva və s. şairləri vardır ki, onlar da özlərinin müxtəlif səpkili şeirləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmə yolunu tutmuşlar. Düzdür, burada klassik üslubda yazan şairlər də var. Həm klassik, həm də xalq şeiri üslubunda yazan şairlərdə folkrdan bəhrələnmə özünü müxtəlif səpkidə göstərir. Sənətkarlar xlaqın zəngin xəzinəsindən imkanları müqabilində istifadə edirlər. Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı bu sırada əvəzsizdir. Onun şeirləri ruhu, bütünlükdə düşüncəsi ilə xalq şeirinə hesablanır. Ancaq onu da ifadə edək ki, klassik üslubda yazdığı şeirləri bir istiqamətdə klassik ənənənin yaşarlığını göstərsə, digər istiqamətdə xalq şeirinin zənginlikləri bütünlükdə on doqquzuncu yüzillik şeirimizin uğurları kimi təsir bağışlayır. F.Köçərli məhz bütün bunları nəzərə alaraq Q.Zakir şeirini maraqlı şəkildə müqayisələrlə qiymətləndirir: «Türk qəzəlləri var ki, Füzulinin qəzəllərinə bərabərdir. Müxəmməs və qafiyələri Vaqifinkindən əskik deyil» (4, 366). «Dürnalar» rədifli qoşma şeirimizin klassik nümunəsidir. Burada böyük bir ənənənin yaşarlığı nəzərə çarpır. «Koroğlu» dastanında müraciət olunan «göynən gedən beş durnalar, bizim ellər yerindəmi» təsiri ilə yaranan nümunələrdi. Bunlar bir istiqamətdə M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir şeirlərində yaşanır.

M.V.Vidadidə: Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar.
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar.

M.P.Vaqif: Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar.

Qatarlaşıb nə diyardan gəlersiz,
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar.

Q.Zakir: Bir saat havada qanad saxlayın,

Sözüm vardır mənim sizə, durnalar.
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiniz,
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar.

Bu nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələri sırasındadır. Bütünlükdə türkən şeir ruhunu, düşüncəsini, hansı duyğularla yaşamasını, ağrılarını, iç aləmini əks etdirir. Üç böyük sənətkarın bu müraciəti təsadüfi deyildir. Burada bir istiqamətdə bədiilik, dil imkanları, sözün ifadəlilik məqamları nəzərə çarpırsa, digər baxımdan mətndəki informasiya faktları özündə nələri ehtiva etməsi ilə dəyərlidir. Bunlar həm də mühitdəki bağlantıları, ənənənin davamlılığını ifadə edir. Q.Zakir poeziyası Azərbaycan xalq şeirinin inkişaf istiqamətini aydınlaşdırmaq üçün daha çox imkanlara malikdi. Çünki onun şeirlərində özünəqədərki xalq poeziyasının motivləri cəmləşir. Və Yunis Əmrədən, Qurbanidən, Xah Xətəidən, Qaracaoğlandan bu yana gələn yolun M.P.Vaqifdən sonrakı mənzərəsini əks etdirir. «Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüm», «Keçdi növbəti-zimistan», «Gözlərin», «Olurmu» və s. şeirləri bunun bariz nümunəsidir.

Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüm,
Yetişmədim bir məkana, ay mədəd.
Sərasər əndamım mum tək əridi,
Eşq atəşi düşüb cana, ay mədəd.

Ayrı düşmək vətənindən yamandı,
Diyari-qürbətdə ölüm amandı,
İtirmişəm yarı xeyli-zamandı,
Axtarıram yana-yana, ay mədəd.

Bunlar bir istiqamətdə aşiq şeirini xatırladır. Xalq şeirinin poetik imkanları burada daha çox aydınlıqla görünür. Eyni zamanda buradakı müraciət özlüyündə elə xalq ədəbiyyatından gəlmədi. F.Qasımzadə də bu məqamı vurğulayaraq aşiq poeziyasından, dastanlardan gəlmə bir motiv olduğunu göstərir. Və yaxud da «belə işvə, belə qəmzə, belə naz, belə qamət, belə gərdən olurmu» misrasında nə qədər yüksək sənətkarlığın olduğu, bədiilik imkanlarından yararlandığı bütün tərəfləri ilə

üzdə görünəndi. Biz ədəbi-nəzəri fikirdə, söhbətlərimizdə xalq dili işlədirik. Onun meyarlarını isə xalqın içərisində, canlı danışıqda ifadəliliyin tapırmasında görürük. Məhz sənətkar da xalq dilindən bəhrələnməklə, istedadı müqabilində istifadə etməklə özünün hiss və duyğularını yazıya gətirir. Bu böyük xəzinədən bütün sənətkarlar bəhrələnir. Ancaq məsələ kimin az və daha çox bəhrələnə, istedadı müqabilində istifadə etməsindən asılıdır. Q.Zakir də məhz yüksək istedadla istifadə edərək özünün klassik sənət nümunələrini yaradır.

Barmağında xatəm, belində kəmər,
Telində kuşvarə, düymə tamam zər,
Qərq olsun yaşıla, ala sərəsər,
Naz ilə sallana-sallana gəlsin.

F.Qasımzadə XIX əsrin görkəmli sənətkarı Q.Zakirin on bir təcnis və 13 cinas qafiyli bayatısı olduğunu vurğulayır. Bayatı ənənəsi Ağabəyim ağa Ağabacıda, Aşıq Pəridə, Məhəmməd bəy Aşıqdə və digərlərində də var ki, hamısı mühiti əks etdirir. İranda Ağabacı adı ilə çağrılan Ağabəyim ağa (... 1831) özünün məşhur bayatısı ilə ədəbiyyat tariximizə möhürünü vurmuşdu. Daha doğrusu əbədi olan bir yaşarlıq qazanmışdı. Qəriblik motivində yazılmış məlum-məşdur bayatı xalqımızın bütün zamanlarda daşınan iç ağrıların ifadəsidir. Bu nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı, bütünlükdə dünya ədəbiyyatının klassik nümunəsi səviyyəsində duran bir nümunədir.

Mən aşığam, qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ. (7, 52)

Xan Qaradağının təzkirəsində verilən bu bayatı on doqquzuncu yüzillik ədəbiyyatımızın inkişaf istiqamətini, mühitin özünü səciyyələndirir. Və yaxud da Məhəmməd bəy Aşıqın Aşıq Pəri ilə müşairəsində yazdığı cinas bayatıya diqqət yetirək.

Qarşıda yaxşı pəri,
Tərmanın yaxşı pəri.
Mən aşıqdən yaxşıyam,

Yaxşıdan yaxşı Pəri. (7, 47)

Eləcə də Aşıq Pəri ilə yazışmalar, Aşıq Pərinin əlimizdə olan şeirləri xalq şeiri ənənəsini on doqquzuncu əsrdəki uğurlarını ifadə edir. Bir növ mühit haqqında xoş təsəvvür yaradır. Onu da qeyd edək ki, artıq on doqquzuncu yüzillikdə xalq şeiri tərzində yazma özünün aparıcılığı ilə bütünlükdə ədəbiyyatı izləyir. Bir-birindən maraqlı klassik nümunələrin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Bu əsrdə Mirzə Həsən Mirzənin, Məhəmməd bəy Aşiqin, Cəfərqulu xan Nəvanın və başqalarının yazışmaları, müraciətləri və müxtəlif mövzulu rəngarəng əsərləri Azərbaycan şeirində bir qaynarlığın yaşandığından xəbər verir.

Dad eylərəm, haray naşı əlindən,
Yandı ciyər eşq atəşi əlindən,
Mən nə deyim gözüm yaşı selindən,
Ürküşür sonalar, göllər oynaşır. (7, 56)

Bütün bunlar, eləcə də M.F.Axundova, İ.Qutqaşınliya, və digərlərinə olan müraciətlər özünün üslub və deyim spesifikasiyası ilə xalq şeirinin ruhunu əks etdirir. Və yaxud da «Məclisi fəramuşan»ın fəal üzvlərindən olub yoxsul və sufiyanə həyat keçirən Mirzə Məhəmməd Məşədi Bayram oğlu Katibin dostu Mirzə Fətəli Axundova göndərdiyi məktublar («Ey sərvərim, əhvalımı soruşsan, gecə-gündüz işim ahu-zardadır») bir istiqamətdə mühiti öyrənmək üçün maraqlıdırsa, digər baxımdan xalq şeirindəki ənənəni əks etdirir:

Dərdü qəmdən qəddim yaya dönübdür,
Rəngim sarı kəhrübaya dönübdür,
Vücudum bir müqəvvaya dönübdür,
Görən deyər surəti-divardır.

Bütün bunlar Qarabağ ədəbi mühitinin ümumi mənzərəsidir. Və on səkkizinci, on doqquzuncu yüzillikdə qaynarlığını, xalq şeiri ruhunun aparıcı xarakter daşdığını ifadə edir. Bu ruh isə özlüyündə bütünlükdə digər mühitlərin yazarlarını (Əbdürrəhman ağa Dilbazov, Mustafa Ağa Arif, Kazım ağa Salik, Mirzə Baxış Nadim, Şəkili Hatəm, Padarlı Abdulla, Məlikbalı Qurban, Varxiyanlı Məhəmməd, Varxiyanlı Həsən və s.), bütünlükdə ədəbiyyatı izləyir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Aşıq Valeh. Alçaqlı, ucalı dağlar. Bakı, Gənclik, 1970, 93 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 3 cildə, I cild, 1960, 589 s.
3. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif, Azərnəşr, 1968, 37 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, Elm, 1978, 595 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild, Bakı, Elm, 1981.
6. Qarabaği Mirzə Yusif. Məcmueyi-Vaqif və müasirini – digər. Bakı, Şuşa, 1999, 151 s.
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1996, 486 s.
8. Qayıbov H.Ə. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I cild. Bakı, Elm, 1986, 360 s.
9. Qayıbov H.Ə. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Bakı, Elm, II cild.1989, 320 s.
10. Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, 1989, 155 s.
11. Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991.
12. Müctəhidzadə Məmmədağa. Riyazül-aşıqin. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 246 s.
13. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, AEA. nəşri, 1950, 166 s.
14. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 560 s.
15. Nigari S. Xaki – pain, taci – sərim, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2004, 366 s.
16. Növrəs Mirzə Ələsgər, Bakı, Yazıçı, 1985.
17. Poetik məclislər, Bakı, Yazıçı, 1987, 526 s.
18. Səfərli Ə., Yusifli. X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Ozan, 1998, 632 s.
19. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1968, 280 s.
20. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1988, 189 s.
21. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 384 s.

22. Zakir Q. Qoşmalar. Bakı, Gənclik, 1983, 80 s.

«Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər» mövzusunda AMEA-nın Folklor İnstitutunun keçirdiyi elmi konfrans (26 dekabr 2012). Bakı, Elm və təhsil, 2012, səh. 21-37 (323 s.)

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi.....	3
Epos, bədii düşüncə və etnopoetika.....	6
«Qurani-Kərim» rus ədəbiyyatında»	21
Yaradıcı şəxsiyyəti və bədii kamilliyin mümkünlüyü.....	32
Mədəniyyət, tarix və bədii yaddaş.....	39
«Ədəbiyyat nəzəriyyəsindən mühazirələr».....	61
Qarayazıda Təhlə çökəyi poeziya mühiti.....	75
Qarabağ ədəbi mühiti və xalq şeiri ənənəsi.....	83

Allahmanlı Mahmud Qara oğlu

«ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ MÜHİT
(problemlər, mülahizələr)»

Azərbaycan dilində

Texniki redaktoru: Toğrul Allahmanlı
Korrektoru: Həsənağa Ramazanlı

Kitab ADPU-nun nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmış
Kağız formatı 60x84, 1/16, çap vərəqi 13,5
Sifariş___, sayı 500, qiyməti sərbəst